

RAAP

RAAP-RAPPORT 3334

‘... alles gebeurde met de hand ...’

**Een geactualiseerde archeologische waarden- en
verwachtingskaart en een cultuurhistorische
waardenkaart van de gemeente Veenendaal**

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Titel: '... alles gebeurde met de hand ...'. Een geactualiseerde archeologische waarden- en verwachtingskaart en een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Veenendaal

Versie: 13-07-2018

Auteur: ir. L.J. Keunen, ir. E.H. Boshoven & drs. C.J. Frank

Projectcode: GVCU2, GVCU3

Bestandsnaam: RAAPrap_3334_GVCU2_20180713

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2018

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Veenendaal hebben RAAP (Zutphen) en het Monumenten Advies Bureau (Nijmegen) in de periode augustus 2017 – juli 2018 de archeologische waarden- en verwachtingskaart van Veenendaal geactualiseerd en een cultuurhistorische waardenkaart opgesteld.

Dit rapport bevat de kennisdocumenten die bruikbaar zijn om archeologisch en cultuurhistorisch beleid verder te gaan vormgeven. Voor het aspect archeologie zijn de verwachtingszones meer in detail begrensd en hebben we een verdiepingsslag gemaakt ten aanzien van historische nederzettingslocaties en militair erfgoed.

De cultuurhistorische waardenkaart bestaat uit kenmerkenkaarten voor de disciplines landschap en gebouwde omgeving, uit waardenkaarten voor diezelfde aspecten, uit een viertal themakaarten en uit een integrale ensemblekaart, waarop de gebieden die staan die – samen met de sectorale landschappelijke en gebouwde kaarten – het palet aan cultuurhistorisch erfgoed van de gemeente Veenendaal laten zien.

De thema's waarop in het bijzonder ingezoomd is, zijn verving, industrie, religie en militair erfgoed. Naar ons perspectief vormen die vier thema's een belangrijk deel van het 'verhaal van Veenendaal', waarvan in wisselende hoeveelheden ook nog relictten in het huidige Veenendaal – ondergronds, landschappelijk of gebouwd – terug te vinden zijn.

Inhoud

Samenvatting	5
Inhoud.....	7
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Situering van het onderzoeksgebied	10
1.3 Onderzoekopzet en taakverdeling	12
1.4 Dankwoord	12
1.5 Leeswijzer	12
2 Methoden en bronnen	13
2.1 Algemene uitgangspunten	13
2.2 Archeologie	13
2.3 Landschap	19
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw	21
2.5 Themakaarten.....	28
2.6 Integrale ensembles	29
2.7 Gebruik	29
3 Archeologie	31
3.1 Algemeen	31
3.2 De aardkundige kaart met reliëfvormen en ontstaanswijzen	31
3.3 De archeologische waarden- en verwachtingenkaart	32
3.4 De archeologische beleidskaart	33
4 Historisch cultuurlandschap	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Kenmerken (inventarisatie).....	37
4.3 Waardering.....	49
5 Historische bouwkunst en stedenbouw	51
5.1 Inleiding	51
5.2 Historische bouwkunst	59
5.3 Stedenbouw.....	68
5.4 Waardering.....	82
6 Integrale ensembles	85
6.1 Inleiding	85
6.2 Naar een som der delen: landschapswaardering.....	85
6.3 Naar een som der delen: stedenbouwkundige waardering	85
6.4 Integrale ensembles	86
7 Themakaarten	91
7.1 Inleiding	91
7.2 Vervening	91
7.3 Industrie	107
7.4 Religie.....	113
7.5 Militair erfgoed.....	116
Literatuur	121
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	123

1 Inleiding

1.1 Kader

In reisverhalen van 19e-eeuwse rondreizende dominees en welgestelden zullen we Veenendaal tevergeefs zoeken. Op zoek naar schilderachtige plekjes was de industrieplaats niet de eerste keuze. Anders werd dat in regionale beschrijvingen uit de tweede helft van de 20e eeuw, toen de naoorlogse nadruk op hard werken en opbouwen aansloot bij het karakter van Veenendaal: handen uit de mouwen! In de reeks Kent U ... ook zó?, waarbij op de plaats van de puntjes in elk van de 11 deeltjes een provincienaam is ingevuld, komt Veenendaal in het deeltje over de provincie Utrecht dan ook ruim aan bod.

'Driehonderd Vlaamse arbeiders waren de eerste bewoners van Veenendaal en dit buitenlandse element heeft dus het begin gevormd van de geschiedenis van dit dorp. (...) ¹ Twee eeuwen lang is Veenendaal een veenkolonie gebleven met uitvoer naar omliggende provincies. De lonen van de arbeiders waren laag, hun huizen deden meer aan krotten dan aan woningen denken en de werkgevers hadden onderling een afspraak tot vaststelling van de lonen. Zo sukkelde dit bestaan voort totdat de venen uitgeput raakten. De aanwezigheid van de Vlamingen bleek toen een zeer gunstige factor te zijn. Immers, zij hadden van geslacht op geslacht het wolkammen en spinnen geleerd. Toen er naar een andere bestaansbron moest worden gezocht, werd Veenendaal het centrum van het spinnen en het weven, en daardoor een belangrijke industrieplaats! Voor de bevolking was dit niet zo'n vreselijk grote stap om van het turfgraven op het weven en spinnen over te gaan, want menige turfgraver had de wolkammerij al reeds als huisvlijtbedrijfje. (...) Vroeger was de sigarenindustrie wel bijzonder arbeidsintensief. Alles gebeurde met de hand. Hierin is thans veel veranderd, maar het ambachtelijk karakter heeft zich toch nog wel gedeeltelijk gehandhaafd.' ²

Traditioneel heeft de erfgoedzorg in industriële gemeenten het altijd wat moeilijker, zeker op een moment dat men de kans krijgt een grauw verleden van armoede van zich af te schudden. Men brak toen in velerlei opzicht met het verleden. De sloop van veel van de fabriekscomplexen in Veenendaal en andere industriesteden is daar een duidelijk voorbeeld van. Onder meer door de toenemende welvaart en de globalisering is een bewuste omgang met cultureel erfgoed in de huidige tijd nu echter veel meer in de samenleving en ook in wet- en regelgeving ingebed. De waarde van cultureel erfgoed wordt tegenwoordig breed onderkend.

De zorg voor cultureel erfgoed is tegenwoordig professioneler en minder vrijblijvend geworden dan vóór de invoering van het Besluit ruimtelijke ordening. Het bevordert de sociale cohesie onder bewoners die zich 'thuis' voelen in hun regio. Het geeft handvatten voor een kwalitatief hoogwaardig ruimtelijk beleid. Zoals ook andere industriesteden en –regio's als Oss, Helmond en Parkstad Limburg hebben bewezen bieden ook voorheen industriële regio's, zelfs wanneer er fysiek nog in beperkte mate iets van herkenbaar is, veel kansen op het gebied van erfgoed. Dat erfgoed kan blijvend positief worden ingezet

¹ Stol concludeerde dat voor het aanbrengen van 300 zuidnederlandse arbeiders geen enkel bewijs bestaat (Stol, 1992, 99).

² Stilma, 1960, 30-31

voor *branding* op het vlak van economie, wonen, onderwijs, recreatie en toerisme. De economische waarde van erfgoed is wetenschappelijk onderbouwd, en de rol ervan in lokaal niveau voor de eigen gemeenschap en bezoekers wordt steeds meer erkend.

Wettelijk kader

Het is niet toevallig, gezien de ontwikkelingen van de afgelopen decennia, dat door wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening en de Monumentenwet vanaf januari 2012 landelijk rekening dient te worden gehouden met cultuurhistorische (lees: cultuurlandschappelijke en historisch-(steden)bouwkundige) waarden in bestemmingsplannen. Eerder al had archeologie een wettelijke en/of planologische vertaling gekregen en konden bouwhistorische waarden via de monumentenverordening worden geborgd. Daarmee krijgen cultuurhistorische waarden een volwaardige plek binnen de ruimtelijke ordening. Relevant op dit moment voor de borging van erfgoedwaarden zijn de Erfgoedwet en het Besluit ruimtelijke ordening. De laatste gaat uiterlijk in 2021 op in de nieuwe Omgevingswet.

In opdracht van de gemeente Veenendaal hebben RAAP (Zutphen) en het Monumenten Advies Bureau (Nijmegen) in de periode augustus 2017 – juli 2018 de archeologische waarden- en verwachtingskaart van Veenendaal geactualiseerd en een cultuurhistorische waardenkaart opgesteld.

De geactualiseerde archeologische waarden- en verwachtingskaart vormt de ruimtelijke onderlegger voor het archeologisch beleid. Aan beleidszones worden vrijstellingsgrenzen gekoppeld. Deze uitgangspunten zullen worden verankerd in bestemmingsplannen.

De cultuurhistorische waardenkaart is geschikt om de basis te gaan vormen voor toekomstig cultuurhistorisch beleid (o.a. planologische borging). Daarnaast kan het inspiratie bieden voor recreatie, erfgoededucatie en PR-marketingstrategieën of ruimtelijk ontwerp (inrichting en beheer). In deze studie besteden we vooral aandacht aan het tastbare, landschappelijke en gebouwde erfgoed.

1.2 Situering van het onderzoeksgebied

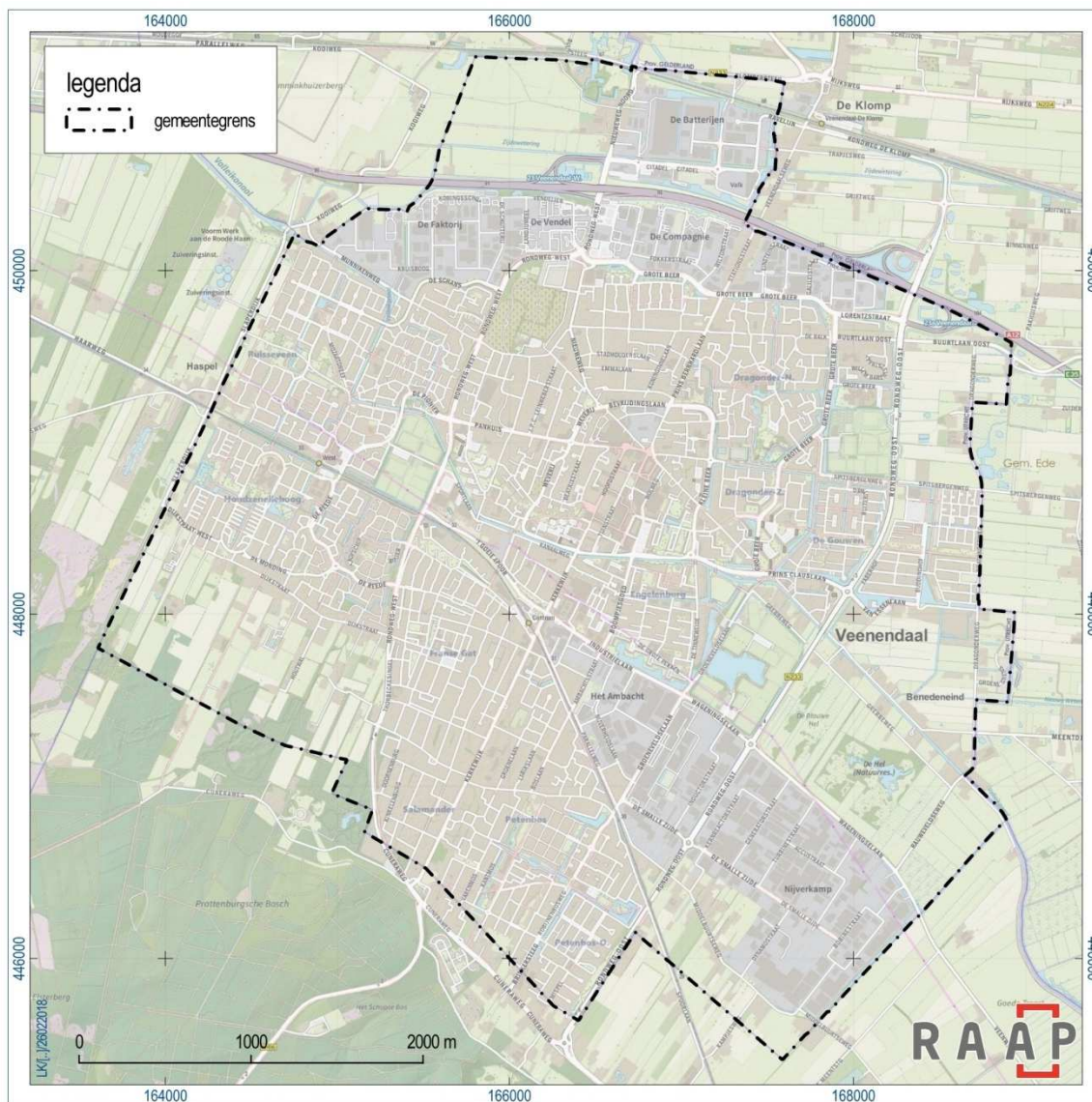
De gemeente Veenendaal ligt in de zuidelijke Gelderse Vallei en is op 1 januari 1960 ontstaan uit de oude gemeente (Stichts) Veenendaal, onafhankelijk van Rhenen sinds 1795, en het gebied Gelders Veenendaal, dat sinds de Franse tijd onder de gemeente Ede hoorde. De situatie van een gescheiden Veenendaal gaat terug op veenontginningen aan beide zijden van de oude provinciegrens tussen het Sticht en Gelderland. Bij de fusie in 1960 werden er ook delen van Renswoude in het noorden en Rhenen in het zuiden bij de gemeente Veenendaal gevoegd, en aldus ook de provinciegrens tussen Utrecht en Gelderland in oostelijke richting verplaatst. Tegelijk bleef het meest oostelijke deel van Gelders Veenendaal bij de gemeente Ede behoren, een feit dat minder algemeen bekend lijkt.

Op 1 januari 1998 werd de grens tussen Ede en Veenendaal in oostelijke richting verlegd, waardoor een gebied westelijk van de Dragonderweg en een gedeelte van het Benedeneind bij Veenendaal kwamen te horen. Nog altijd behoort echter niet het gehele Gelders Veenendaal³ tot de huidige

³ Afgemeten aan de omvang van de kadastrale gemeente Gelders Veenendaal, d.d. 1832.

gemeente Veenendaal. We hebben het dan over het gebied tussen de Dragonderweg en de Zuiderkade.

De huidige gemeente (figuur 1) heeft een oppervlakte van 19,72 km² (grotendeels bebouwd) en telde 64.417 inwoners op 30 april 2017. De gemeente grenst in het zuiden aan de gemeente Rhenen, in het westen aan de gemeente Utrechtse Heuvelrug, in het noorden aan de gemeente Renswoude en in het oosten aan de Gelderse gemeente Ede. Binnen de gemeente ligt één kern, Veenendaal.

Figuur 1. De gemeente Veenendaal vormt het onderzoeksgebied van deze studie.

De gemeente Veenendaal is infrastructureel goed ontsloten. Door het noordelijk deel van de gemeente loopt de autosnelweg A12, die één afslag op Veenendaals grondgebied (23 – Veenendaal-West) en één afslag voor een deel op Veenendaals grondgebied (23a – Veenendaal) kent. De spoorlijn Utrecht – Arnhem loopt voor een klein deel over Veenendaals grondgebied; het station Veenendaal – De Klomp ligt op grondgebied van de gemeente Ede. Daarnaast loopt de lijn Utrecht – Rhenen door de gemeente Veenendaal, met daaraan de stations Veenendaal-Centrum en Veenendaal-West.

1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling

De archeologische waarden- en verwachtingskaart werd opgesteld door Evert Boshoven (RAAP), met inhoudelijke input door Luuk Keunen (RAAP).

Het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart is opgezet langs twee lijnen, namelijk enerzijds historisch cultuurlandschap en anderzijds historische bouwkunst en stedenbouw. Deze aspecten komen bij elkaar in de themakaarten. Luuk Keunen (RAAP) was als projectleider verantwoordelijk voor de loop van het project en de communicatie. Hij nam tevens de cultuurlandschappelijke en prestedelijke inventarisaties, de uitwerking van enkele thema's voor wat betreft landschap en de eindredactie van de rapportage voor zijn rekening. De inventarisatie en waardering van bouwkunst en stedenbouw en de verslaglegging daarvan werden uitgevoerd door CeesJan Frank (MAB).

1.4 Dankwoord

Aan de totstandkoming van de kaarten en het toelichtende rapport hebben meerdere personen binnen en buiten de gemeentelijke organisatie meegewerkt. Allereerst danken we Brigit Huijsmans en Paul van Sorge, die het project vanuit de gemeentelijke organisatie begeleid hebben. Simon Plantinga zorgde voor de aanlevering van het bomenbestand, en Janneke van den Berg leverde input vanuit het gemeentearchief. Verder leverden een bijdrage: Wietske Dubelaar-Schippers (Mooi Sticht / monumentencommissie Veenendaal), A. van den Bos (Historische Vereniging Oud Veenendaal), Gerard Muller (Stichting Grebbelinie), Museum Veenendaal, Rianne Pot en Ray Schreppers (Provincie Utrecht) en Johan Huibers (Huibers Jarring architecten).

1.5 Leeswijzer

Dit rapport bevat zowel de toelichting op de geactualiseerde archeologische waarden- en verwachtingskaart als op de cultuurhistorische waardenkaart. We hebben ervoor gekozen beide producten zoveel mogelijk in het rapport te integreren. Dat betekent dat het rapport niet verdeeld is in twee delen (archeologie en cultuurhistorie), maar dat we methodologie ondergebracht hebben in één gemeenschappelijk hoofdstuk (hoofdstuk 2) en vervolgens per discipline (archeologie, historisch landschap, historische bouwkunst) de aspecten op de verschillende kaartbijlagen toelichten (hoofdstukken 3, 4 en 5). Steeds zullen we aangeven op welke kaartbijlage het betreffende onderdeel betrekking heeft. Daarna komen de integrale ensembles aan de orde (hoofdstuk 6). Los van deze scheiding naar disciplines lichten we de themakaarten in een afzonderlijk hoofdstuk (hoofdstuk 7) toe.

Alle databases die ten grondslag liggen aan dit product zijn via het GIS raadpleegbaar. Vanwege hun omvang en hoeveelheid informatie hebben we de vindplaatscatalogus en database van gebouwd erfgoed als excel-bestand bijgevoegd.

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

Voornaamste doel van dit rapport en de bijbehorende kaartbijlagen is het inzichtelijk maken van de aanwezige archeologische en cultuurhistorische waarden op het grondgebied van de gemeente Veenendaal. Onder cultuurhistorische waarden verstaan we ruimtelijke structuren, sporen, objecten en relicten uit het verleden, bovengronds én ondergronds, waaraan een wetenschappelijke, politieke en/of maatschappelijke waarde wordt toegekend.

De kaartbeelden zijn gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle archeologische, cultuurlandschappelijke en historisch-(steden)bouwkundige elementen. De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart is 1:7.500.

2.2 Archeologie

2.2.1 *Inleiding*

De gemeente Veenendaal beschikt reeds over een archeologische verwachtingskaart evenals een maatregelenkaart (ook wel beleidskaart genoemd). De bestaande kaart is vervaardigd in 2010. In de afgelopen 8 jaar zijn echter diverse archeologische onderzoeken binnen de gemeente uitgevoerd en zijn ook nieuwe bronnen beschikbaar die relevant zijn voor de archeologische verwachting. Derhalve heeft een actualisatie van de archeologische verwachtingskaart plaatsgevonden en daarmee ook een actualisatie van de beleidskaart.

De archeologische waarden- en verwachtingskaart is niet alleen gebaseerd op een analyse van bekende archeologische vindplaatsen en terreinen, maar in nog hogere mate de fysiek-landschappelijke en bodemkundige context daarvan. In de archeologische studie die van het gemeentelijk grondgebied is gemaakt, kunnen op grond van geomorfologische kenmerken en de bodemgesteldheid namelijk verschillende landschappelijke eenheden worden onderscheiden die ieder eigen ontwikkelingen en bewoningsmogelijkheden hebben gekend. De verfijning van het verwachtingsmodel en de actualisatie van de kaarten is gebaseerd op:

- nieuwe vindplaatsgegevens;
- gerapporteerde resultaten van uitgevoerd archeologisch onderzoek;
- een actualisatie van de historische nederzettingslocaties en de historische kern van Veenendaal;
- een geheel nieuwe kartering van de landschappelijke opbouw;
- controle van de kaarteenheden bij de gemeentegrenzen (waar mogelijk het laten aansluiten van de kaart bij de bestaande kaarten van de buurgemeenten);
- een verwachting voor archeologische resten uit de Tweede Wereldoorlog is toegevoegd;
- verwerking van aanvullende informatie over bodemverstoringen.

2.2.2 *Archeologische vindplaatsen*

Algemeen

Archeologische vindplaatsen zijn (punt)locaties waar (in het verleden) vondsten/waarnemingen zijn gedaan die van archeologisch belang zijn en die het mogelijk maken bepaalde uitspraken te doen over

de archeologische betekenis van een locatie. Veelal betreft het een locatie waar antropogene grondsporen en al dan niet in los verband voorkomende materiële resten, zoals aardewerk, vuursteenartefacten of organische artefacten voorkomen. De aard, ouderdom, verspreiding, gaafheid en conservering hiervan kunnen worden benut om de aan- of afwezigheid van vergelijkbare maar nog onbekende resten elders in het landschap (tot op zekere hoogte) te voorspellen.

Veel archeologische waarnemingen uit het verleden staan geregistreerd in een landelijke database: ARCHIS (Archeologisch Informatiesysteem, de nationale archeologische databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Buiten deze registraties zijn echter nog veel meer waarnemingen bekend en al dan niet opgenomen in collecties van heemkundeverenigingen. Ook historische bronnen geven ons informatie over plekken in het landschap waar in de afgelopen eeuwen gewoond en gewerkt werd. Op dit moment is het, gezien het huidige maatschappelijke gezichtspunt ten aanzien van de omgang met materieel erfgoed, vanzelfsprekend om ook deze bronnen te gebruiken bij het opstellen van een verwachting ten aanzien van archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed.

Terreinen van archeologische waarde

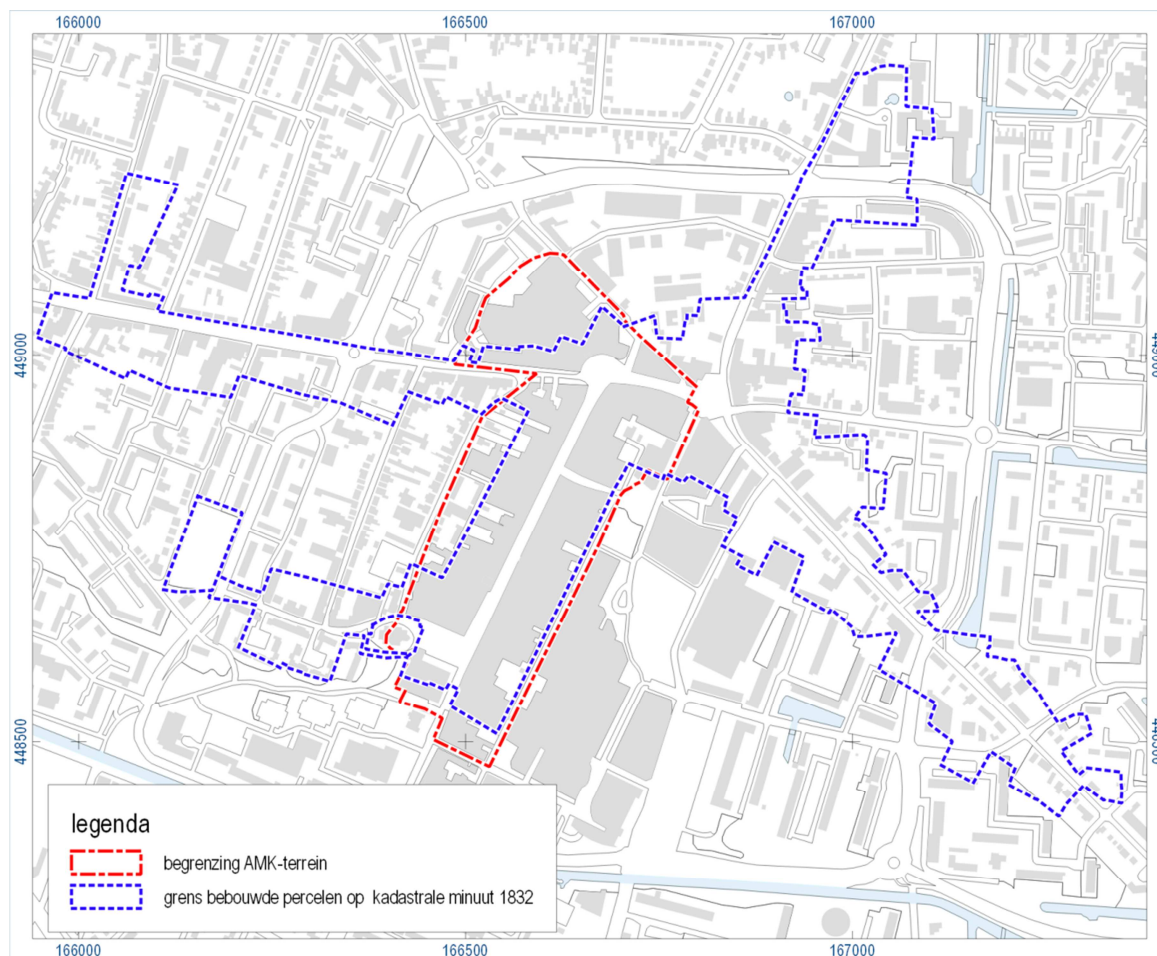
AMK⁴-terreinen zijn (veelal) gewaardeerde archeologische terreinen die samen met de archeologische rijksmonumenten op de archeologische monumentenkaart stonden vermeld. Deze kaart betrof een uitgave van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincies. Sinds 2015 wordt de AMK echter niet meer geactualiseerd. De gegevens in kaartbijlagen 2 en 3 zijn ontleend aan de vigerende versie van de AMK gepubliceerd door de RCE (versiedatum juli 2014). De archeologische rijksmonumenten vallen sindsdien binnen het bestand van de rijksmonumenten. De provincie Utrecht heeft tot op heden geen beleid ten aanzien van de AMK-terreinen. Feit blijft dat van de AMK-terreinen reeds vastgesteld is dat in de ondergrond archeologische resten aanwezig zijn.

De AMK-terreinen zijn gerangschikt naar archeologische waarde. Een deel van de AMK-terreinen is (nog) niet of nauwelijks gewaardeerd. Veelal is sprake geweest van *expert judgement* op basis van vondstmateriaal en waarnemingen. Verder is de begrenzing van deze terreinen over het algemeen afgestemd op eigendomsrechten, en hebben archeologisch-landschappelijke afwegingen een ondergeschikte rol gespeeld.

Binnen de gemeente Veenendaal is slechts 1 AMK-terrein aanwezig (zie figuur 2), te weten de historische kern van Veenendaal met de status van 'hoge archeologische waarde'. Dit betreffende AMK-terrein wordt echter niet op de kaartbijlagen weergegeven aangezien de begrenzing van de historische kern verfijnd is aan de hand van de bebouwing zoals weergegeven op de kadastrale minuutplannen uit circa 1832. Deze historische bewoningskern is als historische nederzettinglocatie (zie § 2.2.3) weergegeven.

---

⁴ Archeologische MonumentenKaart, bevattende archeologische vindplaatsen waarvan de contouren min of meer bekend zijn.

Figuur 2. De begrenzing van het AMK-terrein van de historische kern van Veenendaal en de begrenzing van de historische kern op basis van bebouwing in 1832.

Vindplaatsgegevens

Belangrijkste uitgangspunt voor de archeologische inventarisatie zijn de in ARCHIS aangemelde onderzoeken en waarnemingen. Elk in Nederland uit te voeren archeologisch onderzoek wordt in dit systeem onder een unieke numerieke code, de *zaakidentificatie* aangemeld (tot circa 2015 onder het oude ARCHIS2 was sprake van *onderzoeksmeldingsnummer*). Tot deze registratie horen ook geografische (toponiem, locatie) en andere administratieve gegevens (uitvoerder, uitvoeringsperiode, type onderzoek). Nadat het onderzoek is uitgevoerd en gerapporteerd/afgemeld, wordt het onderzoek in ARCHIS afgemeld. Eventueel aangetroffen archeologische resten (individuele vondsten, complextypen, etc.) worden eveneens in ARCHIS geregistreerd. Ook deze vondstmelding valt binnen ARCHIS3 onder de zaakidentificatie in combinatie met een eigen vondst-identificatie (cho_id_von).

Binnen de gemeente Veenendaal waren tijdens de inventarisatie van RAAP 28 vondstlocaties geregistreerd.⁵ Deze zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingenkaart gecontroleerd op het voorkomen van onvolkomenheden en doublures. Voor elke geïnventariseerde archeologische vindplaats is een catalogusnummer uitgedeeld. Dit betekent dat één vindplaats meerdere perioden en/of vindplaatstypen kan omvatten en meerdere ARCHIS-waarnemingsnummers. Deze staan in appendix 1 onder hetzelfde catalogusnummer. Twee vindplaatsen zijn voorzien van administratieve coördinaten; de exacte locatie van deze vindplaatsen is niet bekend. Alle vindplaatsen

⁵ per 1 september 2017

zijn op kaartbijlage 2 opgenomen en van elkaar onderscheiden op begin- en einddatering (archeologische periode) en type complexgroep.

In tegenstelling tot de archeologische waarnemingslocatie, zijn de uit historische bronnen overgenomen nederzettingslocaties (zie hieronder) niet opgenomen in de vindplaatscatalogus (appendix 1). De reden is dat de aanvullende informatie veelal beperkt is in relatie tot de enorme hoeveelheid locaties voor opname in deze catalogus. Voor meer informatie over dit type vindplaats dient dan ook, naast de kaart, het GIS-bestand te worden geraadpleegd.

2.2.3 Historische nederzettingslocaties

Historische bronnen geven informatie over plekken in het landschap waar in de afgelopen eeuwen, vanaf de stichting van Veenendaal en de daaropvolgende verandering van turfwinning- naar veenkoloniaal landschap, gewoond en gewerkt werd. Vanuit die optiek is het vanzelfsprekend dat ook deze bronnen, zoals kaarten, gebruikt worden bij het opstellen van archeologische waarden- en verwachtingskaarten. Aan de hand van de kadastrale minuutplannen van de kadastrale gemeenten Gelders Veenendaal, Veenendaal, Renswoude en Rhenen hebben we alle locaties met hun bijbehorende typering in kaart gebracht.

Attentiezones voor archeologische resten rondom historische nederzettingslocaties

Boerderijgebouwen waren in het verleden door hun wijze van funderen meer aan slijtage onderhevig dan tegenwoordig, omdat ze tot ver in de Volle Middeleeuwen met houten palen gefundeerd waren. Bovendien was ook de plek niet statisch; boerderijen werden vaak binnen het perceel verplaatst. Als attentiezone rond historische boerderijen is als beginsel het bijbehorende kadastrale perceel aangehouden.

2.2.4 Militair erfgoed

In het kader van het cultuurhistorisch onderzoek zijn cultuurhistorische objecten, lijnen en vlakken van militair erfgoed geïnterpreteerd. Veelal betreft het elementen die betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog, maar een aantal elementen gaan terug tot in de 18e eeuw. Van deze cultuurhistorische elementen kan aan een deel een archeologische relevantie worden toegekend. Een dergelijke relevantie is toegevoegd aan de GIS-tabel en betreft onder andere kazematten, tankversperringen, loopgraven, stellingen en wapenopstellingen. Ook aan het Fort aan de Buursteeg (uit de 18e eeuw) is, inclusief bijbehorende grachten, een archeologische relevantie toegekend. Voor de gebruikte bronnen verwijzen we naar § 2.5.

2.2.5 Onderzoeksgebieden

Naast informatie over bekende vindplaatsen bevat ARCHIS ook informatie over uitgevoerde archeologische onderzoeken. Op peildatum van 1 september 2017 stonden in ARCHIS 58 archeologische onderzoeken geregistreerd.⁶ In ARCHIS2 (actief tot en met mei 2015) waren de onderzoeksgebieden opgedeeld naar onderzoekmeldingsgebied (het onderzoek is alleen aangemeld in ARCHIS), en onderzoeksgebieden (het onderzoek is uitgevoerd en afgemeld in ARCHIS). Vanaf juni 2015 is echter ARCHIS3 actief. Deze nieuwe versie van ARCHIS maakt gebruik van een gewijzigde databasestructuur en is sprake van zaakidentificaties waar zowel de aanmelding als afmelding van het

---

⁶ ARCHIS is daarin verre van compleet. Met name in de periode voor 2005 (voor archeologische booronderzoeken) dan wel 2007 (inzake bureaustudies), aangezien het voor deze jaartallen niet verplicht was dergelijk onderzoek te registreren in ARCHIS.

onderzoek onder vallen. In het archief van RAAP zijn bovendien nog 3 niet in ARCHIS geregistreerde onderzoeken aangetroffen. Dit maakt een totaal aantal onderzoeken van 61 stuks. Het betreft:

- 19 bureauonderzoeken
- 29 booronderzoeken
- 7 begeleidingen
- 1 veldkartering
- 3 proefsleuvenonderzoeken
- 1 grondradaronderzoek
- 1 onbekend type onderzoek

Van de betreffende onderzoeken zijn de digitale versies (pdf-bestand) van de rapportage opgezocht (via Dans-EASY, ARCHIS, bibliotheek van de RCE dan wel via de gemeente). De bestanden zijn uniform hernoemd (als: zaakidentificatienummer.pdf) en aan het GIS-bestand met de onderzoekslocaties is een veld toegevoegd met het adviezen uit de rapportage (bijvoorbeeld: 'geen vervolgonderzoek nodig' en 'vervolgonderzoek: aanbevolen'. Van 4 onderzoeken was geen rapport beschikbaar. Kort samengevat zijn de volgende adviezen gegeven:

- 31 rapporten waar geen vervolgonderzoek noodzakelijk was.
- 1 rapport waar een vervolgonderzoek niet van toepassing was (begeleiding).
- 6 rapporten waar vervolgonderzoek werd aanbevolen en inmiddels is uitgevoerd.
- 17 rapporten waar vervolgonderzoek werd aanbevolen.

2.2.6 Bodemverstoringsgegevens

Bodemverstoringen zijn op verschillende manieren in kaart gebracht. Slechts ten dele kon gebruik gemaakt worden van de gegevens van de als GIS beschikbare detailkarteringen van Alterra. Daarnaast is gebruik gemaakt van het bestand vergraven gronden van Alterra, het Actueel Hoogtebestand Nederland, bodemsaneringslocaties (www.bodemloket.nl) en de top10-gegevens (contouren water). Deze bronnen worden ook genoemd in de verstoringbronnenkaart van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bij het in kaart brengen van de bodemverstoringen is geen gebruik gemaakt van kleinschalige kaarten als de Bodemkaart van Nederland (1:50.000) aangezien dergelijke verstoringen te globaal zijn gekarteerd.

In GIS zijn de bodemverstoringen als vlakken gekarteerd. Hierbij is een onderscheid gemaakt in diepe verstoringen (afgravingen) die reiken tot onder het archeologisch relevante niveau en ondiepe verstoringen (zoals vergravingen en egalisaties) waar (vermoedelijk) geldt dat de verstoring minder diep reikt dan het archeologisch relevante niveau. Daarnaast zijn de in de afgelopen 50 jaar gegraven sloten en vijvers als in dit GIS-bestand opgenomen aangezien de bodem van deze sloten reiken tot in het dekzand en derhalve het archeologisch relevante niveau verstoord is. Tevens zijn in het bestand ook zones gekarteerd waar sprake is van ophogingen. Behalve deze locaties met bekende verstoringen is alleen door een meer gedetailleerd bureauonderzoek en/of verkennend booronderzoek de mate van verstoring tot op perceelsniveau te specificeren.

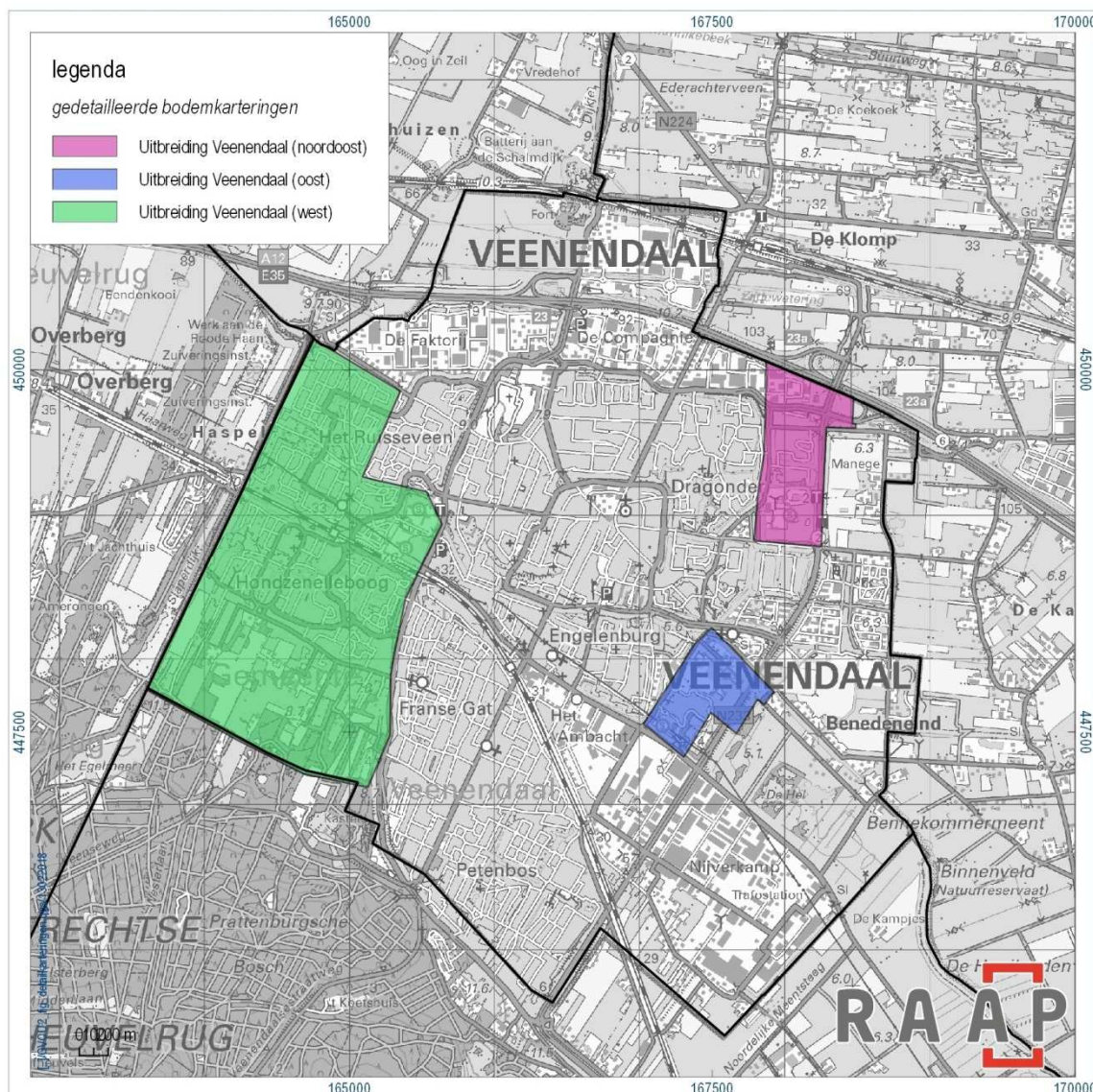
Figuur 3. Op de bodemkaart is duidelijk te herkennen dat het vooral percelen met een venige ondergrond (paars) zijn die zijn opgehoogd (geel).

2.2.7 Uitgevoerde bodemsaneringen

Op de website www.bodemloket.nl zijn locaties weergegeven waar bodemsaneringen zijn uitgevoerd. De locaties zijn overgenomen op de kaart. Tevens is door een milieukundig medewerker van de gemeente de correctheid van de gegevens gecontroleerd aangezien op de bodemloket.nl niet wordt weergegeven hoe diep de sanering is uitgevoerd en of de sanering geldt voor het gehele weergegeven vlak.

2.2.8 Landschappelijke eenheden en verwachtingszones

Hoewel aan de verwachtingskaart uit 2010 landschappelijke eenheden ten grondslag lagen, is voor de actualisatie gekozen om het landschap opnieuw te karteren. De kaart uit 2010 is grotendeels gebaseerd op bronnen met een kaartschaal 1:50.000 zoals de landelijk beschikbare serie bodemkaarten en geomorfologische kaarten op die kaartschaal. Door het landschap opnieuw te karteren met een gewenste kaartschaal van 1:10.000 voor de verwachtingskaart in het achterhoofd houdende kan meer detail aan de landschappelijke kaart worden toegekend. Dit resulteert dan ook direct in een archeologische verwachtingskaart met meer detail.

Figuur 4. Voor enkele deelgebieden in de gemeente Veenendaal waren detailbodemkarteringen beschikbaar.

Aan elke landschappelijke eenheid kan een archeologische verwachting worden gekoppeld. Deze archeologische verwachtingen vormen de basis van de verwachtingskaart waaraan bovendien de verwachtingen van de historische elementen en objecten (al dan niet met attentiezone) worden toegevoegd.

2.3 Landschap

2.3.1 Inleiding

Het onderdeel 'landschap' is thematisch uitgesplitst in een groot aantal categorieën. Die behandelen we in deze methodische paragraaf afzonderlijk. Daarnaast gaan we nog specifiek in op de methodiek achter de drie themakaarten.

Bij het opbouwen van de databases hebben we ons geconformeerd aan de systematiek van de CHAT van de Provincie Utrecht.

2.3.2 Inventarisatie

Landschap

Om de geïnventariseerde structuren en objecten in een bredere context te plaatsen hebben we een hoofdingeling van cultuurlandschappen gemaakt. Hierbij hebben we op basis van 19e- en 20e-eeuws kaartmateriaal, met name de Topografisch-Militaire Kaart (TMK), Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes) en Topografische Kaart van Nederland, gekeken naar de hoofdlijnen van het cultuurlandschap zoals dat na de vervening in Veenendaal bestond.

Infrastructuur

De historische wegen, paden, spoorlijnen en objecten die daaraan gerelateerd zijn/waren, zijn voornamelijk geïnventariseerd aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832, de TMK van enkele jaren later, de bonneblaadjes uit de eerste helft van de 20e eeuw en de Topografische Kaart van omstreeks de Tweede Wereldoorlog. Daarbij hebben we een periodisering ook in de achterliggende data van een groot aantal elementen opgenomen, dat wil zeggen aangegeven of de structuren van vóór 1832 of uit de periode 1832-1950 dateerden. Informatie uit inventarissen van het Gelders Archief bood onderbouwing voor de laag met doorgaande wegen. Opgenomen zijn tevens pleinen en pleinachtige structuren, in dit geval uitsluitend de Veenendaalse Markt.

Waterbeheer

Een inventarisatie van waterstaatkundige objecten en structuren hebben we uitgevoerd aan de hand van kadastraal kaartmateriaal (1832), jongere topografische kaarten en relevante literatuur, vooral ten aanzien van de demping van kleinere watergangen, zoals wijken, in de 20e eeuw. Van waarde is ook de studie van Taeke Stol (1992) geweest, om daarmee de structuur van watergangen en hun rol in de afwatering en vervening te bepalen. Steeds is bepaald of de waterlopen verdwenen zijn of nu nog bestaan. Aan de hand van divers kaartmateriaal uit de 17e – 20e eeuw hebben we ook de historische brug- en vonderlocaties ⁷ en schutten ingetekend.

Groenaanleg

De kartering van historisch relevant opgaand groen vond plaats door de vergelijking van de groenlaag uit de top10vector met historisch kaartmateriaal. Al het in de top10vec opgenomen groen dat in het midden van de 20e eeuw reeds aanwezig was, is als historisch aangemerkt. Als richtsnoer bij het bepalen van dit moment is gekozen voor het groen van net vóór de verstedelijking en vóór de opschaling van de landbouw.

De groenkaart is vervolgens aan de hand van luchtfoto's gecontroleerd, met name voor de uitbreidingswijken waarvan bekend was dat er groen uit de prestedelijke periode in opgenomen was.

Religieus erfgoed

Op basis van kaart- en literatuurstudie hebben we voor het onderdeel 'landschap' alle kerkhoven en begraafplaatsen in Veenendaal tot ongeveer 1970 in kaart gebracht, en in de database ook de gezindte en verdere gegevens opgenomen. Onder bouwkunst komen de kerken aan de orde.

---

⁷ Een vonder is een eenvoudige brug, doorgaans niet meer dan een plank over een watergang.

Bestuur

Voornameijk aan de hand van kaartmateriaal, literatuur en websites hebben we de vroegere gemeentegrenzen en de ligging van bekende gemeentehuizen en burgemeesterswoningen in kaart gebracht. Dit onderzoek was relatief beperkt, en is voornamelijk voor de vroeg-19e-eeuwse gemeentehuizen en vroege burgemeesterswoningen nog niet compleet.

Agrarisch cultuurlandschap

Aan de hand van een vergelijking tussen kadastrale minuutplans uit 1832 en de huidige luchtfoto hebben we twee aspecten in kaart gebracht, namelijk de plekken waar kavelgrenzen uit 1832 nog in de huidige verkaveling terug te vinden zijn (voornamelijk in het buitengebied), en locaties waar de richting van bebouwing overeenkomt met de strekking van de verkaveling. Het gaat daarbij om de richting, niet precies om de exacte ligging van de lijn.

Sport

Op basis van kaart- en literatuurstudie hebben we de locaties van hoofdzakelijk voor- en vroeg-naoorlogse sportterreinen op kaart gezet. Het gaat zowel om de gemeentelijke als die van particulieren en bedrijven.

Historische buitenplaatsen

Met name aan de hand van de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Utrecht hebben we twee zichtlijnen in kaart gebracht. Binnen de gemeente Veenendaal zelf bevindt zich een deel van de historische buitenplaats Prattenburg.

Bebouwingsstructuur

Onder de categorie 'nederzettingslocaties' hebben we aan de hand van kadastrale minuutplans uit 1832 alle huisplaatsen en andere nederzettingslocaties opgenomen.

2.3.3 Waardering

Een waardering van het landschappelijk erfgoed heeft conform het rijksbeleid gebiedsgericht plaatsgevonden. Aan elk landschappelijk deelgebied dat nog als zodanig bestaat hebben we een classificatie gehangen, hoog, midden of laag. Daarbij hebben we vooral gekeken naar de gaafheid van het gebied en de bijdrage die het gebied levert aan het vertellen van het landschappelijk verhaal over Veenendaal ('zeggingskracht').

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Inventarisatie

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde 'bovengrondse' gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige structuren, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst in de openbare ruimte (dat wil zeggen: wandkunst, nagelvast verbonden met architectuur), etc. Tevens vallen beschermde stads- en dorpsgezichten, voor zover aanwezig, onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten/ensembles, historische buitenplaatsen en gebieden.

Voor het onderdeel (historisch)bouwkundige waarden zijn zowel beschermde als onbeschermde objecten en ensembles geïnventariseerd, gewaardeerd en geselecteerd ten behoeve van de inventarisatiekaart (kaartbijlage 4a). De onderlinge samenhang, de ruimtelijke context en de historische gebiedskarakteristiek, speerpunten in het ruimtelijk erfgoedbeleid, kunnen zo optimaal worden vergeleken en gewogen. Ook alle rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in de inventarisatie opgenomen.

Inventarisatieperiode

In de inventarisatie is in principe de tijdsperiode tot circa 1985 onderzocht. Dat betekent dat niet alleen de periode van de wederopbouw (tot 1965-1970) is meegenomen, maar ook de periode van de expansieve groei van Veenendaal in de jaren 70 en 80.

Met de toevoeging van de wederopbouwperiode en de tijdspanne tussen circa 1970 en 1985 is dus een verdiepingsslag gemaakt ten opzichte van de rijks- en gemeentelijke monumentenlijst van Veenendaal.

Bureauonderzoek en veldwerk

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten, MIP-inventarisaties en de verschillende objectgerichte overzichten van de historische kringen. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede via internet beschikbare inventarisaties van bijvoorbeeld oorlogsmonumenten, molens, industrieel en naoorlogs erfgoed en de database van het Nieuwe Instituut (BONAS-archiwijzer). Ook de verschillende beeldbanken zijn geraadpleegd. Ten slotte is dankbaar gebruik gemaakt van de vele relevante aanvullingen van de klankbordgroep naar aanleiding van de conceptproducten en gerichte vragen.

Het veldwerk is in september 2017 uitgevoerd en bestreek de gehele gemeente. De objecten en ensembles zijn vanaf de openbare weg geïnventariseerd. Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende historische structuren (oude kern, voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, boerderijen, industriezones). Ook reeds beschermde monumenten zijn opnieuw bekeken. De inventarisatie biedt immers een goede gelegenheid om de huidige staat van overlevering te beoordelen en eventueel niet beschermde erfbebouwing alsnog onder de aandacht te brengen. Van veel objecten, voor zover zichtbaar vanaf de openbare weg, is een actuele foto gemaakt

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

De geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle in meer of mindere mate een positieve bijdrage leveren aan de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd.

Alle in eerdere inventarisaties opgenomen objecten zijn voor de waardenkaart opnieuw beoordeeld en indien relevant genoeg aan de selectie toegevoegd. Zoals eerder vermeld is de selectie uitgebreid met een groot aantal nooit eerder geïnventariseerde objecten en ensembles, in het bijzonder uit het tijdperk

van het interbellum (1918-1940) en de naoorlogse periode. Zie verder de paragraaf over de waardering.

2.4.2 De database / legenda

Database met variabelen

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide database met een aantal variabelen. Deze database is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- bag-nummer / volgnummer
- straat
- huisnummer
- plaats
- naam
- voorkomen (wel of niet aanwezig)
- thema's CHWK Veenendaal (vervening, oorlog en defensie, religie, industrie)
- erfgoedthema
- klasse 1 (categorie)
- klasse 2 (tweede classificatie, als uitsplitsing van klasse 1, subcategorie)
- klasse 3 (derde classificatie, als uitsplitsing van klasse 2)
- bijzonderheden
- huidige functie
- periode (naam)
- periode datering
- exacte datering
- architect-ontwerper
- bouwstijl
- status bescherming (gemeentelijk monument, rijksmonument of geen)
- monumentnummer (indien beschermd monument)
- bouwhistorische verwachtingswaarde, pre 1850
- opgenomen in inventarisatie bouwhistorische waardenkaart Veenendaal
- waardering (waardetoekenning en zes criteria)
- bron

Bij het opbouwen van de databases is aangesloten bij de systematiek van de CHAT van de Provincie Utrecht.

Erfgoedthema's

In deze velden is vermeld of het object behoort tot één van deze in deze cultuurhistorische waardenkaart nader uitgewerkte erfgoedthema's:

1. oorlog en defensie
2. vervening
3. religie
4. industrie

Categorieën / thema's

In de inventarisatie wordt een aantal bouwcategorieën en thema's onderscheiden (zie het onderstaande lijstje). De categorisering is afgestemd op de CHAT van de provincie Utrecht. Binnen de bouwcategorieën (thema's) bestaan verschillende bouwtypen (klassen), als verfijning van de hoofdcategorie. Deze "bouwtypen" zijn in een aparte kolom van de bijbehorende database vermeld. In het thema "agrarisch cultuurlandschap" wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt in de gebouwtypen "boerderij" en "boerenerf", waarna een verdere verfijning plaats vindt naar type (hallenhuisboerderij/T-boerderij/etc, en schuur/veestalling/gewasopslag") en subtype (hooiberg, varkensstal, kippenhok).

De categorieën:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Bedrijvigheid
- Bestuur
- Cultuur
- Delfstofwinning
- Groenaanleg
- Historische buitenplaats
- Infrastructuur
- Maatschappelijk erfgoed
- Militair erfgoed
- Onderwijs
- Recreatie
- Sport
- Religieus erfgoed
- Waterbeheer
- Wonen
- Zorg

De verschillende thema's zijn in de aan de kaart gekoppelde database vermeld en ook met verschillende kleuren inzichtelijk gemaakt in de legenda.

Bouwkundige eenheden

In principe is de bebouwing telkens als "bouwkundige eenheid" in de kaart gedefinieerd en in de database opgenomen. Dat betekent dat volgens één ontwerp/bouwstroom gerealiseerde dubbele woonhuizen of grotere blokken met meer woningen als een bouwkundige eenheid zijn beschouwd en in de database vermeld. Als voorbeeld noemen het blok van zes geschakelde eengezinswoningen Jacob van Ruysdaelstraat 1-11, die dus als één item in de kaart zijn opgenomen.

Bij uit verschillende gebouwen samengestelde ensembles, bijvoorbeeld boerenerven, is er naar gestreefd de complexonderdelen (bijvoorbeeld boerderij, bakhuis, wagenschuur) afzonderlijk in de inventarisatie op te nemen. Ieder object is gedefinieerd met een eigen set data en waardering. Ook de aan reeds beschermde erven toegevoegde nieuwe items zijn apart in de tabel opgenomen.

Indien relevant zijn ook losse onderdelen in tuinen en op erven in de inventarisatie meegenomen en in database en kaart afzonderlijk vermeld (bijvoorbeeld bruggen met toegangshekken, baarhuizen op begraafplaatsen). Historische begraafplaatsen zijn als vlak opgenomen

Bijzonderheden

Onder bijzonderheden wordt, indien noodzakelijk, aanvullende relevante informatie verstrekt, bijvoorbeeld over bijzondere details, opdrachtgevers of functies.

Datering

De informatie over de exacte en geperiodiseerde datering is afkomstig uit verschillende bronnen: redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten, inventarisatielijsten, lokale literatuur, opschriften op gevels en uiterlijke kenmerken. Ook is in een aantal gevallen het bouwjaar uit de bag vermeld. De periodenaam (bijvoorbeeld “nieuwe tijd”) is een link naar de systematiek van de CHAT (Cultuurhistorische Atlas van de Provincie Utrecht).

Bouwstijl

In de aanduiding van de bouwstijlen is aangesloten op de systematiek, zoals gewent in de Handreiking Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrechts (CHA) voor de gemeentelijke Cultuurhistorische Waardenkaarten (CHW). Hierbij wordt uitgegaan van een aanduiding “hoofdstijl” en een aanduiding “substijl”. Voor Veenendaal is de aanduiding “traditioneel” toegevoegd voor die bouwwerken die geen uiting van een specifieke bouwstijl zijn. Ook de panden uit het interbellum, die in hun verschijning een mengvorm van zakelijke én traditionele vormen en aspecten tonen, hebben in de Veenendaalse database de stijl aanduiding “zakelijk-traditioneel” gekregen.

Overige informatieve variabelen in de database

De overige informatie in de database (naam, functies, ontwerpers, etc.) is verzameld aan de hand van beschikbare informatie in eerdere inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen, (lokale) literatuur, de bouw- en hinderwetvergunningen en via de input van de historische kringen.

Status en waarderings

Zie hiervoor de betreffende paragraaf in hoofdstuk 5.

2.4.3 Ensembles

Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, in het bijzonder die binnen de samenhangende historische structuren (de historische kern, uitbreidingswijken van voor en na de Tweede Wereldoorlog, de buitenplaatsrelicten, de boerderijenlocaties binnen en buiten de bebouwde kom) en de historische linten.

De selectie van de “nieuwe” objecten en ensembles heeft plaats gevonden op basis van de ruimtelijke en cultuurhistorische selectiecriteria: stedenbouwkundige/landschappelijke en ensemblewaarden, lokaalhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, herkenbaarheid, gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Zowel de beschermde als de niet-beschermde objecten en ensembles zijn meegenomen.

2.4.4 Waardering historische bouwkunst en stedenbouw

Inleiding: waardering in schaalniveaus

Bij de waardering van de objecten wordt uitgegaan van verschillende schaalniveaus, waaraan, naast regulier beschermingsbeleid via Monumentenwet of erf-goedverordening, specifiek beleid via het bestemmingsplan gekoppeld kan worden. De waardenkaart is daarmee ontwikkelingsgericht en geeft informatie over hoe om te gaan met de beschermde en onbeschermde waarden, wanneer ontwikkelingen plaats vinden of moeten worden getoetst (behoud, onderzoek, ontwikkelingsmogelijkheden, randvoorwaarden en aanbevelingen). De kaart kan als onderlegger worden gebruikt voor nieuwe bestemmingsplannen, maar ook als basis dienen voor de selectie van nieuwe gemeentelijke monumenten. De selectie van bijzondere (steden)bouwkundige ensembles geeft een overzicht van die gebieden, waarbinnen ruimtelijke ontwikkelingen vanuit cultuurhistorisch perspectief om speciale aandacht vragen.

Waarderingscriteria gebouwen en objecten

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering (orden) heeft plaats gevonden via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

- Stedenbouwkundige en ensemblewaarde: het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;
- Beeldbepalende waarde: het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
- Herkenbaarheid en bijzondere functie (historische waarde): het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Veenendaal belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
- Gaafheid: het belang van het object wegens de authenticiteit / oorspronkelijkheid van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
- Architectuur- en bouwhistorische waarde: het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
- Zeldzaamheidswaarde: in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld delen van de dorpskern, de lintbebouwing langs de Kerkewijk, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken.

Overigens zijn ook de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst. Zoals blijkt uit de inventarisatie vallen de al beschermde monumenten meestal binnen de hoogst gewaardeerde categorie (hoge cultuurhistorische waarde).

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe rijksbeleid is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald:

- Hoge waarde: ++
- Positieve waarde: +
- Neutrale waarde: 0
- Negatieve waarde: -

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in drie gradaties:

1. Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H): minimaal 3 x ++ en 3 x +
2. Positieve (middelhoge) of beeldbepalende erfgoedwaarde (P): minimaal 5 x + en 1 x 0
3. Lage erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (L): alles daaronder

2.4.5 Gebouwen met bouwhistorische kwaliteiten van voor 1850

In de waarderingskaart zijn de gebouwen met een bouwhistorische verwachtingswaarde gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van gevels met oude bouwsporen, specifieke dakhellingen, etc. In veel gevallen gaan deze oude waarden echter verscholen achter veel jongere gevels, zodat ze weinig zichtbaar zijn en bij herstel en transformatie van gebouwen niet goed op het netvlies staan. Het gaat om gebouwen, die tot de oudste in de gemeente Veenendaal behoren.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing. In het kerngebied van Veenendaal geldt een bouwhistorische verwachtingswaarde voor de oudere woon- en werkhuizen.

De gebouwen met een bouwhistorische verwachting zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria. Het betreft dus de signalering van een extra gewaardeerde kwaliteit binnen de totale inventarisatie.

2.4.6 Molenbiotopen

Niet op kaart opgenomen vanwege de flexibele omvang, maar belangrijk voor de werking van molens zijn de zogenaamde molenbiotopen. Afhankelijk van de afstand tot de molen wordt voor bebouwing een maximale hoogte aangehouden waarmee de molen toch nog kan malen. Op www.molenbiotoop.nl is meer detailinformatie te vinden.

2.4.7 Historische stedenbouw/ensembles

Ensembles

Op de kaart zijn de voor Veenendaal karakteristieke historische (steden)bouwkundige ensembles weergegeven. Deze gebieden voldoen in meer of mindere mate aan onderstaande criteria:

1. Het gebied of ensemble is van belang als voorbeeld of onderdeel van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
2. Het gebied of ensemble is van belang vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van *landmarks*, etc.
3. Er is sprake van een structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied of ensemble;
4. Er is sprake van een zekere zeldzaamheid van het gebied of ensemble (stedenbouwkundig/structuur), op gemeentelijk / regionaal niveau;
5. De dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

2.5 Themakaarten

2.5.1 Landschap

Vervening

De verveningskaart van de gemeente Veenendaal is opgebouwd aan de hand van een combinatie van literatuurstudie (m.n. Stol, 1992) en kaartstudie. Op die manier hebben we getracht een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de structuren die het gevolg zijn van de vervening van Veenendaal. Daarbij hebben we in de ondergrond ook getracht een fasering weer te geven.

Industrie

Voor een reconstructie van het industrieel verleden van Veenendaal is gebruik gemaakt van nauwkeurig kaartmateriaal, met name uit de collectie van de gemeente Veenendaal, waarbij aan de hand van literatuur de duiding van de verschillende fabrieksterreinen en complexen met arbeiderswoningen plaats kon vinden. Aan de hand van die bronnen werd een beeld geschetst van de ligging van (al dan niet nog bestaande) fabriekscomplexen tussen 1840 en circa 1960.

Religie

Voor het landschappelijk aspect van het thema 'religie' zijn de contouren van de historische begraafplaatsen in kaart gebracht, hoofdzakelijk aan de hand van kaartstudie.

Militair erfgoed

Het militair erfgoed van Veenendaal is enerzijds verbonden aan defensieve werken, met name de Grebbelinie en de Pantherstellung, en anderzijds aan de neerslag van oorlogshandelingen. De inventarisatie heeft plaatsgevonden aan de hand van de provinciale cultuurhistorische waardenkaart, kaart- en luchtfotostudie, het raadplegen van explosievenonderzoek dat in opdracht van de gemeente is uitgevoerd en het raadplegen van literatuur en (beperkt) archieven, dat laatste met name voor de twee werkkampen in het zuiden van de gemeente.

2.5.2   *Bouwkunst*

Op de themakaarten Vervening, Industrie, Religie en Oorlog en defensie zijn de voor deze thema's relevante objecten en ensembles weergegeven. In het bijzonder geldt dit voor de thema's industrie en religie, waarvan in Veenendaal nog relatief veel bijbehorende gebouwde relicten aanwezig zijn. Bij het thema industrie moet dan gedacht worden aan de restanten van de historische industriecomplexen, de windkorenmolens, de fabrikantenvilla's en diverse complexen arbeiderswoningen. Op de themakaart Religie staan vanzelfsprekend de vele kerkelijke gebouwen die Veenendaal rijk is, van de 16e-eeuwse Oude kerk tot de vele gebouwen die vanaf het einde van de 19e eeuw in het sterk groeiende dorp werden gebouwd. Ook kerken uit de wederopbouwperiode en de latere decennia van de vorige eeuw zijn geselecteerd. Verder zijn de begraafplaatsen op de kaart geplaatst en zijn enkele gebouwen en complexen geselecteerd die vanuit een religieuze opdrachtgever zijn gerealiseerd. Denk hierbij aan de gebouwen voor christelijk onderwijs en enkele volkswoningen. De belangrijkste bouwkundige objecten op de themakaart Oorlog en defensie zijn het Fort aan de Buursteeg en enkele kazematten.

2.6 Integrale ensembles

Naast waardevolle bouwkunst, fraaie bouwkunst- of stedenbouwkundige ensembles en bijzondere cultuurlandschappen zijn in Veenendaal ook integrale ensembles aanwijsbaar. Daarmee doelen we op die plekken, die vanuit hun structuur een bijzondere bijdrage leveren aan de herkenbaarheid van de wordingsgeschiedenis van Veenendaal. Vaak gaat het om de combinatie van waardevolle bouwkunst en herkenbare ruimtelijke structuren. In hoofdstuk 7 werken we de aanpak en het waarom nog wat verder uit, en lichten we de verschillende ensembles toe.

2.7 Gebruik

De cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Veenendaal bevat een zeer grote hoeveelheid informatie en is in de eerste plaats een GIS-product, dat straks via de gemeentelijke GIS-viewer gebruikt kan worden. Van de daarvan afgeleide analoge kaarten is om praktische redenen niet alle informatie te lezen. Dat heeft bijvoorbeeld te maken met meerdere puntsymbolen op één locatie die elkaar afdekken, toponiemen die elkaar zouden overlappen als ze allemaal zichtbaar zouden zijn, meerdere eigenschappen van één object (opgenomen in het GIS) die niet allemaal in het symbool tot uiting kunnen komen en de gekozen afbeeldingsschaal. Wij raden derhalve aan telkens naast (of in plaats van) de analoge kaarten ook het GIS en de toelichtende rapportage te raadplegen om na te gaan welke informatie over een specifieke locatie voorhanden is.

3 Archeologie

3.1 Algemeen

De resultaten van de inventarisatie worden gepresenteerd in drie kaarten. Allereerst betreft het een aardkundige kaart met reliëfvormen en ontstaanswijzen, Deze kaart vormt de basis voor de landschappelijke archeologische verwachting van de archeologische waarden- en verwachtingenkaart. Naast deze landschappelijke verwachtingen worden op deze kaart de verwachtingen gepresenteerd die het resultaat zijn van de archeologische en historische inventarisatie. De verwachtingskaart is vervolgens omgezet in een archeologische beleidskaart. In onderstaande paragrafen wordt nader ingegaan op de verschillende kaarten.

3.2 De aardkundige kaart met reliëfvormen en ontstaanswijzen

3.2.1 Kaartopbouw

De aardkundige kaart heeft een eenvoudige opzet. De basis van de kaart wordt gevormd door de landschappelijke eenheden, gethematiseerd naar reliëfvormen. De landschappelijke eenheden zijn het resultaat van een kartering die tijdens onderhavig onderzoek is uitgevoerd. Bij de kartering is gebruik gemaakt van diverse bronnen zoals het AHN, gedetailleerde bodemkaarten en de landelijke geomorfologische kaart en bodemkaart. Aangezien een groot deel van het gemeentelijk grondgebied heden ten dage bebouwd gebied is, is tevens gebruik gemaakt van historisch kaartmateriaal. Zo geven de percelering en landgebruik op bijvoorbeeld de historisch topografische kaart uit ca. 1900 een goed beeld van de verbreiding van het veengebied evenals (relatieve) hoogtes en laagtes verspreid over de gemeente (combinatie perceelsvorm en akker/grasland).

De beschikbare detailkarteringen voor de gemeente Veenendaal waren:

Kleijer, H. & H.J.M. Zegers, 1973. Uitbreiding Veenendaal : bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid. Rapport 1071. Stiboka, Wageningen.

Kleijer, H., 1978. Sportveldencomplex "De GroeneVelden" (gem. Veenendaal) : bodemgesteldheid en advies voor de aanleg. Rapport 1394. Stiboka, Wageningen.

Kleijer, H., 1978. Uitbreiding sportveldencomplex "De Groene Velden" (gem. Veenendaal) : bodemgesteldheid en advies voor de aanleg van grassportvelden. Rapport 1426. Stiboka, Wageningen.

Dit, naar een kaartschaal van 1:20.000 gegeneraliseerde, kaartbeeld is voorzien van aanvullende gegevens als archeologische gegevens (archeologische en historische vindplaatsen als puntlocatie), historische nederzettingszones (als vlak) en is verder voorzien van bodemverstoringen (zowel de ondiepe als diepe bodemverstoringen). De kaart is opgebouwd uit de volgende kaartlagen:

- Aardkundige eenheden (vlakken);
- Historische kern van Veenendaal (vlak);
- Historische nederzettingslocaties (punten);
- Archeologische vindplaatsen (punten);

- Bodemverstoringen (vlakken);
- Uitgevoerd archeologisch onderzoek (vlakken).

3.3 De archeologische waarden- en verwachtingenkaart

3.3.1 *Kaartopbouw*

De archeologische waarden- en verwachtingenkaart is gethematiseerd naar archeologische verwachting, maar de onderliggende (gedetailleerde) aardkundige eenheden zijn zichtbaar in de vorm van kaartlabels.

De kaart is uitgebreid met een weergave van terreinen waarvan de archeologische waarde reeds is vastgesteld, dan wel terreinen met een nog niet nader vastgestelde archeologische waarde (archeologische en historische vindplaatsen) en is als zodanig een kaartbeeld dat is opgebouwd uit meerdere kaartlagen. Als ondergrond is de TOP10NL gebruikt en worden de belangrijkste toponiemen vermeld.

3.3.2 *Kaartlagen*

De kaartlaag met verwachte waarden

Voor het algemene archeologische verwachtingsmodel voor de gemeente Veenendaal wordt verwezen naar de oude verwachtingskaart. De herziene kaart verschilt echter op een aantal punten flink van de kaart uit 2009. In feite is het landschap opnieuw gekarteerd, gebruik makend van gedetailleerde gegevens en recent beschikbaar gekomen bronnen (als het AHN). De verwachtingslaag betreft nu een gebiedsdekkend bestand met verwachtingsvlakken. In deze vlakken zijn de verstoringen niet opgenomen, maar worden deze als tweede kaartlaag als arcering (of vlak) weergegeven. Het resultaat is een wetenschappelijk beter herleidbaar en toetsbaar product.

Archeologisch kansrijke locaties

Een volgende kaartlaag betreft een laag met vooral puntlocaties als vlakken met (meestal) een geringe oppervlak waarvan is vastgesteld of kan worden aangenomen dat sprake is van archeologische waarde. Het betreft gegevens uit diverse bronnen, te weten:

- Archeologische rijksmonumenten (niet aanwezig binnen gemeente Veenendaal);
- AMK-terreinen (1 terrein aanwezig binnen gemeente Veenendaal, maar deze wordt vanwege onjuiste begrenzing niet weergegeven op de kaart);
- Archeologische vindplaatsen (puntlocaties);
- Archeologische locaties gebaseerd op historische objecten (punten, lijnen en vlakken);
- Archeologische locaties met betrekking tot militair erfgoed (punten, lijnen en vlakken).

Aan de historische objecten en punt/lijnobjecten van militair erfgoed is een attentiezone toegevoegd. Dit betreft veelal het gehele kadastrale perceel uit 1832 waarbinnen de betreffende bebouwing stond. Deze terreinen zijn in de geactualiseerde verwachtingskaart integraal opgenomen. Met name voor deze historische locaties alsmede de historische dorpskern van Veenendaal geldt dat hier vaak sprake is van langdurige continuïteit in bewoning en/of grondgebruik, een daarmee samenhangende complexe opbouw van archeologische lagen en een hoge mate van archeologische informatie.⁸ Funderingen

---

⁸ Zie ook: De Groot e.a., 2011, 89 e.v.

(muurwerk, poeren, grondsporen van gebinten), water- en beerputten, overblijfselen van materiële cultuur en grachten met vulling zijn voorbeelden van sporen en vondsten die hier gedaan kunnen worden.

Terreinen met bodemverstoringen

Als gevolg van forse landschappelijke ingrepen (afgravingen, ontgrondingen, egalisaties en uitgevoerde bodemsaneringen) zijn diverse terreindelen zodanig aangetast dat betwijfeld kan worden of er zich nog archeologische waarden in de bodem bevinden. In gebieden waar de bodem tot minimaal 30 cm in de C-horizont van het dekzand verstoord is, mag worden aangenomen dat er geen belangrijke archeologische sporen (meer) aanwezig zijn. Voor deze gebieden geldt geen archeologische verwachting meer. Op kaartbijlage 2 zijn de bodemverstoringen aangegeven waarvan vastgesteld is dan wel aannemelijk gemaakt kan worden dat de ondergrond tot onder het archeologisch relevante (sporen)niveau verstoord is. Van bodemverstoringen waarvan de diepte niet bekend is, dan wel van ondiepe bodemverstoringen (tot boven of mogelijk in het archeologisch relevante niveau) zijn de locaties als arcering op de kaart weergegeven en hebben een signalerende functie.

In bebouwde gebieden buiten de historische dorpskernen (en andere historische nederzettingenlocaties) is de bodem waarschijnlijk over een groot oppervlak ondiep verstoord en zijn archeologische resten ten dele aangetast. Dit zijn onder andere plaatsen waar huizen of andere gebouwen met een diepere fundering staan (of hebben gestaan) en waar wegen zijn aangelegd. Dergelijke verstoringen zijn veelal slechts ondiep dan wel erg lokaal. Bovendien is in Veenendaal veelal sprake van een veenpakket dat het onderliggende dekzand afdekt. Veel verstoringen zullen zich dan ook beperken tot het veenpakket waarmee de top van het dekzand nog intact is. Bovendien zullen diepere verstoringen erg lokaal zijn ter plaatse van de rioolcunetten en ter plaatse van kelders van woningen en gebouwen. Ter plaatse van onder andere tuinen, parken, wegbermen en ter plaatse van parkeerterreinen zal de ondergrond wel grotendeels intact zijn.

Met uitzondering van de diepe verstoringen (gebouwen, wegcunetten, etc.) moet daarom ook in de bebouwde kommen rekening worden gehouden met het voorkomen van (nagenoeg) gave bodemprofielen en hierin aanwezige archeologische waarden. Te denken valt aan groenzones, parkeerterreinen, parken, particuliere tuinen en overige terreinen waar een diepe bodemverstoring niet op voorhand vaststaat. Alleen door meer gedetailleerd bureauonderzoek en/of booronderzoek is de mate van verstoring tot op perceelsniveau te specificeren.

3.4 De archeologische beleidskaart

3.4.1 *Status, doel en inhoud*

De archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3) is een beleidsmatige uitwerking van de geactualiseerde archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 2). De archeologische beleidskaart dient als afwegingsinstrument (onderlegger) bij processen in de ruimtelijke ordening. De beleidskaart kan juridisch-planologisch worden verankerd bij het opstellen van (nieuwe) bestemmingsplankaarten en beheersverordeningen conform de Wro.

3.4.2 Bestuurlijke samenvatting en conclusies

Algemeen

Een zorgvuldige omgang met archeologische erfgoed betekent dat archeologische (of breder: cultuurhistorische) waarden bijdragen aan de inrichting (en daarmee aan de kwaliteit) van de leefomgeving. Dat er iets bijzonders in de grond zit, kan op verschillende manieren in de architectuur, beplanting of ruimtelijke structuur terugkomen. Hier is een belangrijke taak weggelegd voor ontwerpers. Stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten kunnen zich laten inspireren door archeologische waarden. De gemeente kan dat aansturen en stimuleren. Een zorgvuldige omgang met het archeologische erfgoed betekent niet dat er niets kan.

Totstandkoming

De archeologische beleidskaart is tot stand gekomen door een samenwerking tussen de gemeente Veenendaal en RAAP. De inhoud van de archeologische beleidskaart en deze rapportage is besproken met Brigit Huijsmans (adviseur Landschap en Stedenbouw, gemeente Veenendaal) en Peter Boer (adviseur archeologie Omgevingsdienst regio Utrecht).

Uitgangspunten beleidskaart

De gemeenteraad dient bij de vaststelling van een bestemmingsplan of een beheersverordening bij de bestemming van gronden altijd rekening te houden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische monumenten (archeologische waarden). Deze bestemmingsplanverplichting brengt met zich mee dat de gemeente het kader moet stellen voor de archeologische monumentenzorg. In 2018 is in opdracht van de gemeente Veenendaal een geactualiseerde archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart vervaardigd. De bij dit rapport opgenomen archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 2) is, in opdracht van de gemeente Veenendaal, voor de toepassing op beleidsmatig, gemeentelijk niveau 'vertaald' naar een beleidskaart (kaartbijlage 3).

Op de archeologische beleidskaart staat kort aangegeven wat het gewenste beleid is ten aanzien van de onderzoeksverplichting. De onderliggende gegevens, in combinatie met kaartbijlage 2 en de daarbij horende gegevens(bestanden), zijn van een zodanig gedetailleerd schaalniveau dat de kaart direct van toepassing is voor gebruik op perceelsniveau (100-1.000 m²).

Legenda-eenheden

Op de archeologische beleidskaart is geen onderscheid gemaakt in archeologische perioden en wordt de archeologische verwachting aangeduid met de termen hoog, middelhoog en laag. Op de archeologische beleidskaart staat kort aangegeven wat het gewenste beleid is, hetgeen in dit hoofdstuk verder is uitgewerkt. De beleidskaart is een 'platgeslagen' kaart, bestaande uit een éénlaagse gemeentedeckende vlakkenkaart. Op de archeologische beleidskaart zijn de volgende eenheden te onderscheiden:

Archeologisch Waardevolle Gebieden (AWG)

Het op de verbeelding van het bestemmingsplan plaatsen van bekende en onbekende archeologische waarden is een belangrijke stap om het belang van archeologie in de ruimtelijke ordening aan te geven. Van Archeologisch Waardevolle Gebieden weet men (globaal) wat er aanwezig is en er is sprake van een duidelijke, vaak kadastrale, begrenzing. Hierbij is slechts sprake van één categorie:

- Historische stads- of dorpskern, historische nederzettingslocaties (inclusief attentiezone) en WOII-gerelateerde zones (AWG categorie 1);

Archeologische Waardevolle Verwachtingsgebieden (AWV)

Op basis van archeologische kennis en fysieke kenmerken van het landschap zijn vijf verwachtingsgebieden onderscheiden waarin sprake is van verschillen in de verwachte dichtheid waarin archeologische resten voorkomen. Deze gebieden zijn relevant in het buitengebied en in delen van de bebouwde kom buiten de historische kern van Veenendaal. In tegenstelling tot de voornoemde Archeologische Waardevolle Gebieden (AWG categorie 1) is in deze gebieden de dichtheid aan (en de ligging, omvang en conservering van) terreinen met archeologische resten slechts in grote lijnen bekend.

De verwachtingsgebieden worden op de beleidskaart aangeduid als Archeologisch Waardevol Verwachtingsgebied (AWV) waarbij nog wel een onderscheid in de mate van verwachting (hoog, middelhoog en laag) wordt aangebracht. De volgende vier categorieën Archeologisch Waardevolle Verwachtingsgebieden worden onderscheiden:

- overige gebieden met een hoge archeologische verwachting (AWV-categorie 2);
- gebieden met een middelhoge archeologische verwachting (AWV-categorie 3);
- gebieden met een lage archeologische verwachting (AWV-categorie 4);
- gebieden zonder archeologische verwachting (AWV-categorie 5; grijze zones).

4 Historisch cultuurlandschap

4.1 Inleiding

De inventarisatie voor het onderdeel 'historisch cultuurlandschap' valt uiteen in een bescheiden kartering van de cultuurlandschappelijke ondergrond (§ 4.2.1) en de daarin aanwezige landschapselementen (§ 4.2.2 tot en met 4.2.9). Bij die landschapselementen maken we nog een onderscheid tussen de hoofdstructuren, infrastructuur en waterstaat, en de verspreide invulling met andere elementen. Voor die hoofdstructuren hebben we naast nog bestaande ook verdwenen structuren aangegeven, om daarmee het complete patroon te laten zien. Dat verklaart de functionele werking van het landschap beter. Op enkele belangrijke thema's in de landschaps- en stedenbouwkundige geschiedenis van Veenendaal gaan we in hoofdstuk 7 in.

4.2 Kenmerken (inventarisatie)

4.2.1 *Historisch cultuurlandschap*

Inleiding

De kartering van het historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap maakte geen deel uit van dit project. Om toch een onderlegger voor de cultuurhistorische waardenkaart te hebben, hebben we een basale cultuurlandschappelijke kaart vervaardigd waarin we de volgende landschappelijke deelgebieden hebben onderscheiden.

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open akker op stuwwalrest

Op het Actueel Hoogtebestand Nederland herkennen we in de kern van Veenendaal, alhoewel deels sterk vergraven, nog altijd de hoogten die ontstaan zijn als gevolg van stuwing door ijs (zie § 7.2.2). Ze zijn vermoedelijk nooit door veen overgroeid geweest. Na de vervening werden ze vermoedelijk als akkerland gebruikt, voor zover ze tenminste niet al snel door dorpsbebouwing in gebruik werden genomen. Opvallender is dat we niet alleen de relatief wat grotere hoogte van de Grote Venlo en de langwerpige van de Kleine Venlo herkennen, maar ook ter plaatse van de Scheepjeshof nog een kleine hoogte (zie figuur 5).⁹ Ook het gebied tussen Grote Venlo, Scheepjeshof en Kleine Venlo lijkt hoger te liggen dan de omgeving. Ondanks dat een deel misschien door veen werd afgedekt hebben we dus niet met twee totaal geïsoleerde hoogtes, maar met drie koppen in een verder toch al wat verheven terrein te maken. De koppen zijn volledig overbouwd, maar aan de functie (begraafplaats op de Grote Venlo) en de ligging van de historische kern (Kleine Venlo) kunnen we nog hun meer of minder markante plek in het historisch landschap herkennen.

---

⁹ Zowel de term Venlo als Veenlo komt voor. We gebruiken hier de wetenschappelijk / historisch juiste aanduiding Venlo, zoals ook in Stol (1992).

Figuur 5. Hoogtebeeld van de Grote en Kleine Venlo en omgeving. Hoe bruiner, hoe hoger (bron: AHN2).

Veenkoloniën

Utrechts-Gelderse veenkolonie, relatief laag gelegen

In de delen van het veen die na ontginning als relatief laag gelegen gebied achterbleven, dat wil zeggen waar geen stuwwal in de ondiepe ondergrond aanwezig was, bleef na ontvening een strokenverkaveling bestaan, waar de stroken door sloten van elkaar werden gescheiden. De percelen waren in gebruik als grasland, omdat de grondwaterstand te hoog was voor akkerbouw. De bebouwing stond hoofdzakelijk in linten langs de griften. In het noordelijk en oostelijk deel van de gemeente vinden we nog enkele relictten van deze landschappen. Van de verkaveling is in het stedelijk gebied niet veel meer te herkennen, te meer omdat in de sterk verdichte oude linten de verkaveling doorgaans veel fijner was dan daarachter in de landerijen. Wel herkennen we aan de oriëntatie van de bebouwing in de meeste wijken nog de verkavelingsrichting van het landelijk gebied (zie § 4.2.7).

Utrechts-Gelderse veenkolonie, relatief hoog gelegen

In het zuidelijk deel van de gemeente vinden we een vergelijkbare strokenverkaveling terug als in het noordelijk en oostelijk deel. De ondergrond was hier echter heel anders. Het dunne laagje veen was al snel geoxideerd en de zandondergrond kwam aan het maaiveld te liggen. De condities waren daardoor veel droger. Het land werd hoofdzakelijk als akkerland in gebruik genomen, en op de perceelsranden werden houtopstanden geplaatst, die periodiek gehakt konden worden. Zo werd in de houtbehoefte voorzien. Daarnaast liep er een groot aantal wegen parallel aan de verkaveling om de percelen te ontsluiten.

Naast lintbebouwing ontstond er ook agrarische bebouwing langs wegen die langs de flank van de stuwwal van noordwest naar zuidoost liepen, zoals de Dijkstraat, Zandheuvelweg, Bergweg, Middellaan en de Middelbuurtseweg. In de laatstgenoemde straatnaam schuilt al de naam van zo'n buurt: de Middelbuurt. In het zuidwestelijk deel van de gemeente is dit landschap nog ten dele bewaard gebleven, en in een enkele wijk zijn de houtsingels ook in het openbaar groen geïntegreerd. Ook de oude buurten zijn herkenbaar in het stedelijk gebied geïntegreerd.

4.2.2   Infrastructuur

Landwegen

Doorgaande wegen

Veenendaal kent van oudsher weinig doorgaande wegen. Vanwege de relatief late ontginning was er al een basisinfrastructuur die om het hoogveen heen liep en waar latere doorgaande wegen van zijn afgeleid. Met doorgaande wegen van betekenis krijgen we derhalve pas in de 19e eeuw te maken.

De eerste doorgaande weg waarover besloten werd en die van betekenis was voor Veenendaal was de zogenaamde Grote Weg 1e klasse nummer 2, de straatweg van Amsterdam naar de Pruisische grenzen. Op 13 maart 1821 werd hiertoe bij Koninklijk Besluit besloten.¹⁰ De weg vormde een onderdeel van het rijkswegennet 1821, gebaseerd op plannen die reeds onder Napoleon waren gemaakt. De weg werd kort na 1826 aangelegd, bij De Klomp deels over een bestaande Buurtsteeg¹¹, en vanaf 1915 in de rijkswegenplannen geïntegreerd. In 1932 kreeg het de nummering Rijksweg 24. Met de aanleg van Rijksweg 12, de huidige autosnelweg A12¹², verviel in het Rijkswegenplan van 1948 de belangrijkste doorgaande functie op landelijk schaalniveau en de status van rijksweg. De weg boog bij De Klomp naar het noordwesten af, en valt net buiten het grondgebied van de huidige gemeente Veenendaal. De weg loopt nu nog altijd over haar tracé van 1826 en is genummerd als de N224. Aan het tracé van de Klompersteeg is nog te zien dat deze vóór 1826 één geheel vormde met het deel van de N224 tussen De Klomp en Ede, terwijl het gedeelte van de N224 noordwestelijk van De Klomp in de vroege 19e eeuw nieuw werd aangelegd.

Volgend op de rijksstraatwegen werden in de 19e eeuw ook vanuit provinciale en gemeentelijke overheden initiatieven tot de verbetering van wegen genomen. Zo werd er in januari 1840 door Rijkswaterstaat in Gelderland een plan gepresenteerd voor een straatweg vanuit het Ingense Veer over Veenendaal naar de rijksweg bij De Klomp. De weg volgde het tracé via Kerkewijk, Hoofdstraat, Nieuweweg, vervolgens via een nieuwe kortsluiting die nu ook de naam Nieuweweg draagt, richting het

¹⁰ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, inventarisnummers 259-272

¹¹ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaart 263 en 264

¹² De A12 bij Veenendaal werd pas na de Tweede Wereldoorlog aangelegd, in tegenstelling tot het vooroorlogse deel westelijk van Houten.

noorden (figuur 6).¹³ Ten noorden van de latere spoorlijn boog de weg naar het oosten aan, om bij De Klomp op de rijksweg uit te komen. De weg is inderdaad aangelegd, en de Nieuweweg vindt in dit plan zijn oorsprong. Langs de weg werden enkele tolhuizen gebouwd om de aanlegkosten te dekken, in elk geval ten zuiden van het station en aan de Nieuweweg nabij de spoorlijn. De weg is nu genummerd als de N233, en is in de moderne tijd in 1955 geopend in de huidige vorm, deels over de oude spoorbrug bij Rhenen, en verder in de richting van Oss.

Figuur 6. Plantekening van de geprojecteerde straatweg van het Ingense Veer aan de Rijn over Veenendaal tot bij de Klomp aan de straatweg van Arnhem naar Amsterdam (bron: Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten 336, d.d. 16 januari 1840).

Lokale wegen

Op een lokaal schaalniveau vinden we de oorsprong van de aanwezige wegen grotendeels in de structuur van veendijken langs de turfvaarten, die hier de naam Grift dragen (zie § 7.2). Haaks daarop staan de buurtstegen, die de percelen ontsloten. Mogelijk dienden zij ook al om de uit te turven percelen te bereiken vanaf de veendijken, en in elk geval was hun rol groot nadat het afgeveende gebied in landbouwkundig gebruik werd genomen. In het hoge deel van de veenkolonie, tegen de stuwwal in het zuidwesten, lag een dicht net aan paden parallel of op de perceelsgrenzen om elk perceel te kunnen bereiken.

Spoorwegen

Rhijnspoorweg

In de jaren 40 van de 19e eeuw werd door de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij de Rhijnspoorweg aangelegd tussen Amsterdam en Arnhem. Nadat een eerste tracé door de uiterwaarden langs de Rijn was afgewezen, werd de lijn op enige afstand van de Rijn aangelegd. In juli 1844 bereikte men vanuit het westen Driebergen, in maart 1845 Veenendaal en in mei 1845 kon het verkeer tot Arnhem doorrijden. In de huidige gemeente Veenendaal zijn nooit stations of halteplaatsen langs deze lijn geweest. De Stationsstraat ontleent haar naam aan de verbinding van de kern met het station De Klomp, in de gemeente Ede gelegen.

Spoorlijn Kesteren – Amersfoort

Van jonger datum was de spoorlijn Kesteren – Amersfoort. De eerste plannen voor de lijn dateren uit 1875, toen de lijn nog van Amersfoort via Veenendaal naar Wageningen gepland was. Om militaire redenen, vanwege de Grebbelinie, werd de lijn naar Rhenen doorgetrokken en vervolgens bij Kesteren op de Betuwelijn aangesloten. Op 18 februari 1886 werd de lijn geopend. Door de verwoesting van de brug op 13 mei 1940 werd de verbinding tussen de Betuwelijn enerzijds en Amersfoort anderzijds

¹³ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaart 336

onderbroken. De lijn werd vanuit Amersfoort een doodlopende lijn, en werd alleen nog voor goederenvervoer gebruikt. Op 28 mei 1972 werd tussen Woudenberg en Rhenen ook die functie gestaakt. In 1981 werd de lijn heropend, maar nu aangesloten op de Rijnspoorweg bij De Haar. Als Veenendaallijn kreeg de lijn een nieuwe functie. Langs de lijn liggen Station Veenendaal, één van de oorspronkelijke stationslocaties uit 1886, alhoewel het oude gebouw in 1975 werd afgebroken. In 1981 verrees er een nieuw stationsgebouw. Tegelijk werd een nieuw station langs de lijn geopend, Veenendaal-West. Vermeldenswaardig is nog dat een enkele fabriek die langs de spoorlijn lag, hier haar eigen aftakking had. Bekend is in elk geval de aftakking naar de Nederlandsche Maatschappij van Kogellagers.

4.2.3 Waterbeheer

Hiërarchie

Meer nog dan bij de wegen is er binnen het historisch watersysteem in Veenendaal een duidelijke hiërarchie herkenbaar, ooit zo uitgedacht om steeds fijner in de haarvaten van de ontvening te kunnen doordringen. De beide Griften, namelijk enerzijds die van het Gelders Benedeneind naar het splitsingspunt bij de Scheepjeshof en vertakt via Zandstraat en Prins Bernhardlaan, en anderzijds de Schonebeker Grift nabij de Emminkhuizer berg, waren de hoofdvaarten voor de afvoer van de turf (zie kaartbijlage 6a). Daarop aangesloten waren de wijken, die de venen zelf ontsloten. Daarnaast kennen we nog enkele overige weteringen en jongere waterstaatkundige maatregelen, zoals het Omleidingskanaal. Voor de chronologie van met name de oudste geschiedenis van het watersysteem, zie § 7.2.

Dijken en kaden

In de 17e eeuw maakten de Utrechters zich zorgen over de veiligheid bij doorbraak van de Grebbedijk. Dat was het gevolg van overstromingen in 1595, 1599, 1643 en 1651, waarbij de Grebbedijk doorbrak. Daarom werd op 7 december 1652 het besluit genomen een slaperdijk aan te leggen tussen de Amerongse Berg en de Emminkhuizer berg. Deze zou geheel over Stichts grondgebied lopen, vanwege de moeilijke sfeer tussen Utrecht en Gelderland. Tussen de Amerongse Berg en Renswoude vond de aanleg in 1652-1654 plaats, gevolgd door het deel tot Daatselaar in 1664. In 1799 werd vervolgens een verbinding met de Groeperkade gemaakt, om Renswoude voor overstromingen te behoeden. Toch was ook dat geen garantie op succes, want bij de grote overstroming van 1855, toen de Grebbedijk doorbrak, brak ook de Slaperdijk (figuur 7) door. Een coupure bij De Klomp geeft een passagemogelijkheid voor het verkeer over de Arnhemseweg, doch die kon worden afgesloten.¹⁴

---

¹⁴ <http://www.grebbelinie.nl/page/slaperdijk>

Figuur 7. De Slaperdijk op een topografische kaart van omstreeks 1900, westelijk van het als grasland weergegeven Fort aan de Buursteeg.

Omleidingskanaal

Naar aanleiding van de doorbraak van de Grebbedijk in 1855 werd een commissie ingesteld, die moest onderzoeken hoe de uitwatering van de Gelderse Vallei beter kon worden. Daartoe werd in Veenendaal al snel gedacht over een omleidingskanaal. In een vroeg plan zou het kanaal vanaf de Boveneindse Grift naar de Bisschop Davidsgrift lopen, van daar naar de Kerkewijk en vervolgens naar de Grift aan de Zandstraat, zodat Veenendaal ongeveer voor 2/3 door het kanaal omgeven zou zijn.¹⁵ Uiteindelijk werd in 1866 het veel bescheidener tracé vastgesteld. Bovendien kreeg het kanaal een defensieve functie: het werd aangelegd om de Grebbelinie sneller te kunnen inunderen. Het kanaal werd 8 meter breed op de bodem en bijna 13 meter op maaiveldhoogte (figuur 8 en figuur 9).¹⁶

¹⁵ Gelders Archief, archief Collegiën der Exonerende Landen, inventarisnummer 38, d.d. 1855

¹⁶ Gelders Archief, archief Dijkstoel der Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooijlanden, inventarisnummer 222, d.d. 07-12-1866

Figuur 8. Situatie- en dwarsprofieltekeningen met hoogtecijfers van het Omlidingskanaal voor de Bisschop Davidsgrift aan de zuidzijde van Veenendaal (Gelders Archief, archief Dijkstoel der Rhenensche Nede en Achterbergsche Hooijlanden, inventarisnummer 222, d.d. 7 december 1866).

Figuur 9. Het omlidingskanaal in 2017 (foto: CeesJan Frank).

4.2.4 Groenaanleg

Singels, lanen en bosjes

Aan de hand van bestanden van de Topografische Dienst, de top10vector-bestanden, hebben we de groenelementen in de gemeente Veenendaal beoordeeld op de vraag of zij historisch zijn of niet. Daaruit is naar voren gekomen dat het merendeel van het historisch groen zich in het resterende buitengebied en in de jongste uitbreidingswijken van Veenendaal bevindt. Dat sluit aan op het gegeven dat er vanouds door de hydrologische omstandigheden sowieso meer opgaand groen op de flank van de stuwwal dan in het lage deel van de gemeente stond. Verder vinden we verspreid, zowel in de bebouwde kom als in (de uitlopers naar) de landelijk gebieden, nog enkele fraaie laanstructuren. Ook het groen op historische begraafplaatsen is in dit bestand opgenomen.

4.2.5 Religieus erfgoed

Inleiding

De funeraire geschiedenis van Veenendaal is relatief goed onderzocht en beschreven.¹⁷ De beschrijvingen in dit hoofdstuk zijn dan ook voornamelijk op die beschrijvingen gebaseerd. In dit overzicht beperken we ons tot de periode tot ongeveer 1950. Daar moeten we overigens bij opmerken dat na 1950 geen nieuwe begraafplaatsen meer in Veenendaal werden aangelegd, uitsluitend nog uitgebreid vanuit bestaande begraafplaatsen. Over de religieuze geschiedenis van Veenendaal is meer te lezen in § 7.4.

Het kerkhof bij de Oude Kerk

Na enige discussie werd in 1566 de St. Salvatorkerk ingewijd, die na de reformatie zijn patroonheilige verloor. Aanvankelijk werd er zowel in als buiten de kerk begraven. Bok geeft aan dat er in de kerk zelfs grafkelders werden aangelegd voor de vroege vermogenden van Veenendaal.¹⁸ De gewone veenarbeiders daarentegen werden op het omliggende kerkhof ter aarde besteld. Opvallend is hoe weinig sporen dit begraven binnen en buiten de kerk heeft nagelaten. In 1919 lag er nog slechts één afgesloten zerk in de kerk, die in 1961-1962 bij de restauratie al niet meer werd aangetroffen. Het kadastraal minuutplan uit 1832 noemt verder het terrein rond de kerk ook niet meer expliciet als kerkhof, al is uit de verkaveling wel op te maken waar het kerkhof gelegen moet hebben. Dat was toen al deels bebouwd. Dat er begraven is, is zeker, want al in de jaren 30 werden er grote hoeveelheden botmateriaal bij afbraak van een pand aangetroffen, zo meldt dezelfde Bok. Datzelfde gold in 1956 bij de afbraak van de pastorie. Ook moeten al in de 19e eeuw graven zijn overgebracht naar de nieuwe begraafplaats aan de Achterkerkstraat.

Een nieuwe begraafplaats aan de Achterkerkstraat

Op 1 januari 1829 werd een nieuwe wet van kracht, die bepaalde dat in kernen van meer dan 1000 inwoners niet meer binnen een straal van 35 à 40 meter van de bebouwde kom begraven mocht worden. Begraven in kerken werd zelfs in kleinere kernen verboden. Elke gemeente diende te beschikken over een algemene begraafplaats. (Stichts) Veenendaal koos voor een perceel aan de

---

¹⁷ Zie daarvoor de beschrijving van dhr. L. Bok via www.dodenakkers.nl

¹⁸ Zie daarvoor de beschrijving van dhr. L. Bok via www.dodenakkers.nl

latere Achterkerkstraat, terwijl Geldersch Veenendaal, dat geen zelfstandige gemeente was, niet aan deze plicht behoefde te voldoen. De kern Ede kreeg namelijk al de beschikking over een algemene begraafplaats.

Op de nieuwe begraafplaats van 0,6 hectare werd een symmetrisch padenstelsel aangelegd, met een hoofdas vanaf de weg naar achter. Toegangspoorten lagen aan de zuid- en oostzijde. Begraven werd er vanaf 1829, en tot 1884 was dit de enige begraafplaats van Veenendaal.

Na 1945 werd op deze begraafplaats niet meer begraven, en na een periode van verval werd in de jaren 80 gekozen voor verwijdering van de meeste grafmonumenten en inrichting van het terrein als park, naar een ontwerp van tuin- en landschapsarchitect D. Brandsma uit 1986. Het karakter van de begraafplaats veranderde daarmee sterk.

Katholieken krijgen hun eigen begraafplaats

Na de reformatie waren de katholieken in Veenendaal hun kerk kwijtgeraakt. Zij kerkten lange tijd in een schuilkerk 'De Geerboerderij' op Renswouder grondgebied aan de Vendelseweg, op de hoek met de Holleweg. Vanaf 1711-1713 werd er gekerkt in een schuurkerk aan de Nieuweweg, op grond van de heer van Renswoude. Die moest na 1855 vervangen worden, omdat het hout door de overstroming van dat jaar was aangetast. Enkele jaren lang huurde men een woonhuis aan de Markt in Veenendaal, tot in 1859 een volwaardige kerk onder architectuur van H.J. van den Brink verrees, gewijd aan de Utrechtse kerkpatroon Willibrord, op het adres Nieuweweg 255. Deze kerk werd in de jaren 30 van de 20e eeuw vervangen. Tegenover de eerste volwaardige kerk werd in 1884 de eerste rooms-katholieke begraafplaats aangelegd, die daar nog altijd te vinden is. Eromheen werd een beukenhaag aangebracht, en op het terrein stond een lijken- en baarhuisje (figuur 10).

Figuur 10. De rooms-katholieke begraafplaats aan de Nieuweweg-Noord (foto: CeesJan Frank).

Israëlitische begraafplaats

Ondanks dat de Veenendaalse joden over een eigen synagoge beschikten, begroeven zij hun doden op de begraafplaats op de Bleijk in Wageningen. Pas in 1899 kocht de gemeenschap een perceel aan de Parallelweg en richtte daar haar begraafplaats in. Op de begraafplaats staat een metaheerhuisje.

Algemene begraafplaats aan de Munnikenweg ¹⁹

Toen de oude algemene begraafplaats vol dreigde te raken, kocht de gemeente Veenendaal op basis van een raadsbesluit uit 1911 in 1914 een nieuw perceel aan, en wel in de buurgemeente, Renswoude. Daarvoor zocht men één van de hoogste terreinen in de omgeving uit, vermoedelijk om het vergaan van de lijken beter mogelijk te maken. Het betreft de Grote Venlo, nu bekend als Het Vendel (figuur 11). De begraafplaats met lijkenhuisje ²⁰, in gemengde landschapsstijl ontworpen door architect Bernardus van Kreel mogelijk met invloed van Samuel Voorhoeve, werd in 1917 in gebruik genomen. Een aantal graven van de oude begraafplaats werd naar de nieuwe overgebracht. Het oudste deel bestond uit een rechthoekig terrein met rotonde, die werd verhoogd voor de aanleg van grafkelders. Vanuit die rotonde liep een aantal assen. Midden in de rotonde werd een treurbeuk geplant, met coniferen langs de paden en kleine bosschages elders. Van de vier grafvelden was het noordwestelijke bedoeld voor algemene graven. Begraven werd er vanaf 26 oktober 1917.

Een eerste uitbreiding vond plaats na een raadsbesluit van 15 mei 1928. Deze uitbreiding vond naar het oosten plaats. De gemeentearchitect en Voorhoeve ontwierpen deze uitbreiding vermoedelijk. Een volgende uitbreiding kwam tot stand in december 1941, waardoor de begraafplaats bijna verdubbeld werd. In juni 1942 volgde opnieuw een uitbreiding. Ophogingen vonden plaats door afgraving van aangrenzende percelen. De gemeente Ede betaalde mee aan de aanleg, omdat hier ook inwoners van Geldersch Veenendaal begraven zouden gaan worden. De uitbreiding uit 1941-1942 werd in de oorlog aangelegd door de Heidemij en vermoedelijk na de oorlog in gebruik genomen. Het is deze contour die we op de kaart hebben gezet. De uitbreiding uit de jaren 70, die in een sterk afwijkende structuur is aangelegd, is op de themakaart niet ingetekend. Deze valt buiten de scope van dit onderzoek voor de discipline landschap.

Figuur 11. De algemene begraafplaats Munnikenhof op het Vendel (foto: CeesJan Frank).

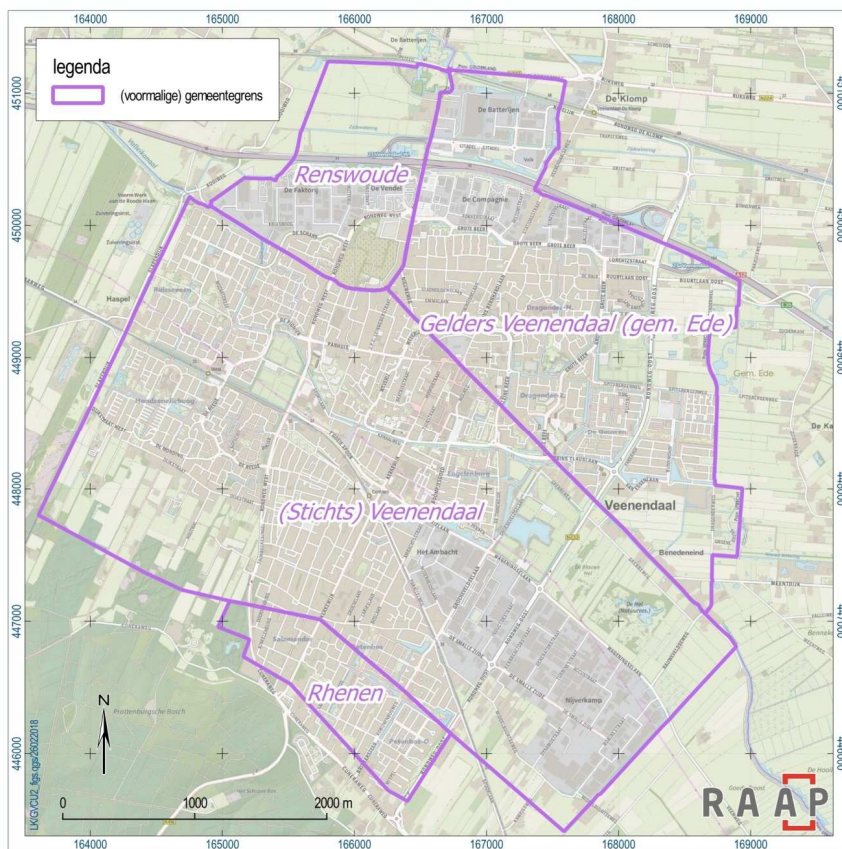
¹⁹ Van deze begraafplaats is in 2007 een cultuurhistorische analyse uitgevoerd.

²⁰ Dit lijkenhuisje werd in 1963 afgebroken.

4.2.6 Bestuur

Het meest relevante in de kaartlaag 'bestuur' zijn de gemeentegrenzen, zoals die bestonden tot de grote herindeling van 1 januari 1960 (figuur 12). De laag laat ons zien waar de grenzen van de gemeenten Renswoude, Rhenen, Veenendaal en Ede liepen, gemeenten die allemaal een stukje van het huidige Veenendaal hadden. Vooral de grens tussen Veenendaal en Ede, c.q. de grens tussen Stichts Veenendaal en Gelders Veenendaal, is heel bepalend geweest voor de ontwikkeling van het huidige Veenendaal, zowel in de prestedelijke als ook zeer in de stedelijke fase (zie § 7.3). Zo is gebleken dat er tot ver in de 20e eeuw nauwelijks sprake was van industriële bedrijvigheid in de Renswouder, Rhenense en Edese delen van de huidige gemeente Veenendaal. Deels zal dat te maken hebben met bewuste gemeentelijke politiek; Gelders Veenendaal was natuurlijk een dorp in de uithoek van de gemeente Ede, terwijl (Stichts) Veenendaal voor de gemeente Veenendaal de enige kern in de gemeente was en de industrie vanzelfsprekend daar gevestigd moest worden. Daarnaast liep er wel een spoorlijn langs Stichts Veenendaal, en niet langs Gelders Veenendaal. Gelders Veenendaal bleef in dat opzicht lange tijd de agrarische zijde van de gemeente, terwijl Stichts Veenendaal verstedelijkte. Nog op een topografische kaart uit 1966 is dit zeer duidelijk waarneembaar. Alleen ten zuiden van de Schoolstraat, tussen de Mulderslaan en de Regentesselaan en langs de Buurtlaan was er sprake van beginnende verstedelijking, in het niet vallend bij de grote woonbuurten in Stichts Veenendaal.

Daarnaast hebben we, volledigheid nog niet bereikt hebbend, de locatie van voormalige bestuurscentra (gemeentehuizen) en burgemeesterswoningen van Stichts Veenendaal, later dienend voor geheel Veenendaal, op de kaart aangegeven.

Figuur 12. De gemeentegrenzen door de huidige gemeente Veenendaal tot 1 januari 1960.

4.2.7 Agrarisch cultuurlandschap

In de structuur van zowel de stedelijke als landelijke delen van Veenendaal is nog veel te herkennen van de vroegere verkavelingsstructuur. Die bestond in hoofdzaak uit een strokenverkaveling, nog stammend uit de veenkoloniale periode (zie § 7.2). In de meeste gevallen stonden de kavelsloten haaks op de afvoerkanalen (griften), in een enkel geval, zoals aan het Gelders Benedeneind, stonden de kavelsloten onder een hoek om loodrecht op de gradiënt te staan. De bebouwing stond meestal met de voorzijde gericht op de Grift, en parallel aan de haak in de verkaveling.

We hebben ons voornamelijk gericht op de herkenbaarheid van zowel de historische kavelgrenzen als van de historische verkavelingsrichting zoals die in de stedenbouwkundige structuur van uitbreidingswijken en bedrijventerreinen doorschemert. Niet gekarteerd in prestedelijk gebied zijn de stedenbouwkundige verkavelingslijnen parallel aan nog bestaande historische wegen, omdat daar de weg voldoende als prestedelijk element spreekt. Evenmin hebben we elke individuele kavelgrens tussen de pandjes in de lintbebouwing gekarteerd. In de linten is, daar waar sprake is van kleinschalige bebouwing, vrijwel elke kavelgrens relevant.

In het landelijk gebied is, een enkele uitzondering daargelaten, de historische verkaveling nog goed herkenbaar. Opvallender is, dat dit ook geldt voor grote delen van de bebouwde kom.

Slechts in enkele deelgebieden, vermoedelijk daterend uit de jaren 1965 – 1985, zien we dat een nieuw stedenbouwkundig principe met weinig referentie naar de vroegere situatie over het oude landschap is gelegd. Duidelijk wordt dit bijvoorbeeld in delen van Dragonder-Noord en Engelenburg en in de bedrijventerreinen De Compagnie, De Vendel en De Faktorijs. Zelfs daar, zoals aan weerszijden van de Grote Beer oostelijk van de Stationsstraat, is echter plaatselijk voor een oriëntatie gekozen die in lijn is met de oude verkaveling.

4.2.8 Historische buitenplaatsen

In Veenendaal zelf liggen niet veel historische buitenplaatsen. Het belangrijkste is de contour van de buitenplaats Prattenburg, waarvan we de contour uit de provinciale CHAT hebben overgenomen. Datzelfde geldt voor zichtlijnen op de Nieuwe Molen en vanaf de laan van Remmerstein op de kerk van Veenendaal.

4.2.9 Bebouwingsstructuur: historische nederzettingslocaties

Aan de hand van de ligging van huizen op het kadastraal minuutplan uit 1832 kunnen we ons een beeld vormen van de stedenbouwkundige structuur van zowel de kern als het platteland van Veenendaal op dat moment. Wat allereerst opvalt zijn de extreem dichte linten langs de Hoofdstraat en – iets minder dicht – de Prins Bernhardlaan en Verlaat-Valleistraat. Niet zelden werd er langs stegen achter de huizen aan de straat nog in kleine woninkjes gewoond, een teken van extreme armoede in stedelijke context die we onder meer uit de Amsterdamse Jordaan kennen.

Ook buiten de kern zien we tekenen van armoede, zoals boerderijen langs de Prins Bernhardlaan die in vele kleine wooneenheden waren verdeeld. Dat boerderijen in tweeën waren verdeeld kwam vaker voor, maar een dergelijke armoedeval hebben we op het Midden- en Oost-Nederlandse platteland niet veel vaker gezien.

Buiten die kern kennen we vooral verspreide bebouwing langs de linten en op de flank van de stuwwal, langs wegen die parallel aan de hoogtelijnen van de stuwwal liepen, zoals de Dijkstraat en de Middelbuurtseweg, alsmede kleine buurtjes parallel daaraan, zoals De Haspel. Daarnaast was er

agrarische bebouwing langs het Gelders Benedeneind.²¹ Andere linten, zoals de Buurtlaan, dateren van (ver) na 1832.

In totaal zijn binnen de gemeente Veenendaal voor wat betreft de oude woonplekken in 1832 in totaal 585 boerderijen of woonhuizen, 129 (vrijstaande) agrarische bijgebouwen, 168 overige (vrijstaande) bijgebouwen, twee kerken (op de Markt en aan de Nieuweweg), één koepel, één overdekte marktplaats, één militair gebouw, één pastorie, 19 schaapskooien en twee windmolens in kaart gebracht. Daarnaast zijn de contour van de dorpskern van Veenendaal en het oude kerkhof ingetekend. Aan de hand van het GIS zijn bijvoorbeeld deze laag met oude woonlocaties, de aanwezige monumenten en de panden met een bouwhistorische verwachting met elkaar te combineren.

4.3 Waardering

De waardering van het buitengebied van Veenendaal laat grote verschillen zien.

De meest herkenbare landschappen zijn het buitengebied ten zuiden van de Dijkstraat en het gebied ten zuiden van het Gelders Benedeneind, rond de Grebbeweg en het natuurgebied van de Hellen. Daar is nog duidelijk te zien hoe grote delen van het zuidelijk resp. noordelijk buitengebied van Veenendaal er tot ver in de 20e eeuw uitzagen. Samen vormen ze als het ware een staalkaart voor een veel groter gebied.

Enigszins 'verrommeld' en met een aangetast bebouwingsbeeld en/of verkaveling is het gebied rond Fort aan de Buursteeg. Dat geldt ook voor de smalle reep van het gebied langs de Slaperdijk. Hier is de historische karakteristiek nog slechts in grote lijnen afleesbaar. De omgeving van de Middelbuurtseweg is een situatie apart: hier is het landschap als structuur nog vrij goed bewaard gebleven, maar door de harde overgang naar het bedrijventerrein is de ruimtelijke inbedding van matige kwaliteit.

Laag gewaardeerd is het gebied dat ligt ingeklemd tussen de Spoorlijn en de Klompersteeg. Dit gebied laat nauwelijks nog iets van zijn historische karakteristiek zien.

---

²¹ De Grebbeweg met zijn bebouwing werd pas in de 20e eeuw aangelegd.

5 Historische bouwkunst en stedenbouw

5.1 Inleiding

5.1.1 *Ten geleide*

In dit hoofdstuk wordt in het kort ingegaan op de geïnventariseerde bouwkunst en stedenbouw in de gemeente Veenendaal. De inventarisatie is breed en gevarieerd en omvat gebouwen (objecten, complexen en ensembles) van uiteenlopende categorieën, stedenbouwkundige ensembles, historisch straatmeubilair, herinneringsmonumenten, erfbebouwing, etc. In de inventarisatie is in principe de tijdperiode tot circa 1985 onderzocht. In § 4.2 is uitgelegd hoe de inventarisatie is opgezet, welke criteria zijn toegepast en welke bronnen zijn gebruikt.

In § 5.2 belichten we het bouwkundige erfgoed van de gemeente Veenendaal aan de hand van een aantal voor de gemeente kenmerkende categorieën en typologieën. Er is ruim aandacht voor markante stedenbouwkundige ensembles. Ten slotte komt in dit hoofdstuk de waardering aan de orde.

Allereerst gaan we echter in op de ruimtelijke ontwikkeling van Veenendaal.

5.1.2 *Ruimtelijke ontwikkeling van Veenendaal*

In deze paragraaf beschrijven we de ruimtelijke ontwikkeling van Veenendaal, in het bijzonder de ontwikkeling van de nederzetting vanaf de stichtingsperiode tot aan het einde van de 20e eeuw.²²

De eerste eeuwen

Het dorp Veenendaal ontwikkelde zich in de eerste eeuwen van zijn bestaan voornamelijk langs de bestaande infrastructuren in de 16e-eeuwse veenontginning. Er ontstonden lange bebouwingslinten langs de vaarten en wijken. Bijzondere elementen in die lineaire structuren waren de Markt / Achterkerkstraat en de knooppunten van de linten, waar bebouwingsclusters ontstonden. Langs Hoogstraat en de aansluitende delen van Verlaat en Zandstraat ontstond uiteindelijk een zeer intensieve, vrijwel aaneengesloten bebouwing op smalle en diepe kavels. Sommige panden werden opgedeeld in meerdere woninkjes en ook op achtererven ontstonden kleine kamerwoningen, karakteristiek voor de toenmalige armoede in Veenendaal. In de 19e eeuw groeide het dorp gestaag, waarbij de lintbebouwing langs de Hoofdstraat, Verlaat, Zandstraat e.d. verder verdichtte en uitbreidde. In de loop van de 19e eeuw nestelden de eerste fabrieken zich tussen de bebouwing aan de bestaande straten, vooral in het Stichtse deel van Veenendaal. Pas rond 1900 werden op wat grotere schaal de achterliggende gronden in gebruik genomen, waarbij grote bedrijven verrezen in de gebieden ten zuiden van de Achterkerkstraat en aan de Nieuweweg. De komst van haltegebouwen in de spoorlijnen Utrecht-Rhenen en Utrecht-Arnhem bracht een verdere intensivering van de lintbebouwingen tussen dorp en stations op gang. In 1829 kreeg Veenendaal, toen nog op enige afstand van de dorpskern aan de Achterkerk, een nieuwe begraafplaats, ter vervanging van het kerkhof rond de dorpskerk. De Veenendaalse katholieken kregen in 1884 een eigen begraafplaats aan de tegenwoordige Nieuweweg-Noord.

---

²² Gebruikte bronnen zijn: 't Hof 1992, 21-24, 54-60; Bisschop 2000, 44-47

De eerste helft van de 20e eeuw

In de vroege 20e eeuw groeide Veenendaal gestaag (figuur 13). De industriële ontwikkeling was aanzienlijk en het dorp groeide uit tot een flinke industriestad. De oude bedrijven breidden sterk uit en name flinke delen van het centrumgebied in beslag. Nieuwe bedrijven vestigden zich in of achter de oude linten. Het bestaande stratenet werd uitgebreid, vooral in de omgeving van de fabriekscomplexen. Er kwamen korte verbindingstraatjes tussen de Zandstraat en de Nieuweweg en in de jaren 20 nieuwe straten tussen de Achterkerkstraat en de Zandstraat (Beatrixstraat, Fluitersstraat). Aan de noordzijde van het dorp werd in de jaren 20 de Mulderslaan aangelegd, de eerste aanzet tot de ontwikkeling van een flinke woonwijk aan deze zijde van Veenendaal, toen nog Geldersch-Veenendaal. Verspreid in en rond Veenendaal verschenen al vanaf de late 19e eeuw in de straatjes lange blokken uniforme geschakelde arbeiderswoningen, die ook wel “lange jammers” werden genoemd. Hier en daar zijn er nog voorbeelden van behouden gebleven, zoals aan de Verlaat, de Wilhelminastraat en de Engelsche Stad.

Figuur 13. Verdichting van het lint langs de Kerkewijk, begin 20e eeuw (foto: CeesJan Frank).

Het bureau Buvani uit Arnhem maakte in 1923 een eerste groot uitbreidingsplan voor Stichts Veenendaal. Dit plan ging uit van het aaneengroeien van Gelders en Stichts Veenendaal en gaf een voorstel voor een grotendeels orthogonaal stratenplan, dat aansloot binnen de structuren van de veenontginning, zowel ten noorden als ten zuiden van de spoorlijn. Het plan is niet uitgevoerd. De juist genoemde Mulderslaan werd wel onderdeel van het uitbreidingsplan uit 1929, opgesteld door Gemeentewerken-Ede, dat voorzag in een flinke dorpsuitbreiding tussen de Nieuweweg en de Prins Bernhardlaan. Slechts een deel van deze uitbreiding zou volgens het in de jaren 20 bedachte plan worden uitgevoerd, zoals de Emmalaan, de Prinsesselaan en de Koninginnelaan.

Ook aan de westzijde van het dorp waren in de jaren 20 bouwactiviteiten, in het bijzonder in het gebied tussen de Zandstraat en de Munnikenweg-Vendelseweg. Langs een aantal straten, die in grote lijnen de structuur van de oude veenontginning volgen, zoals de Gortstraat, J.P.C. Leinweberstraat en Julianastraat verrezen vele geschakelde, dubbele maar ook kleine vrijstaande arbeiders- en middenstandswoningen. Complexmatige woningbouw uit die tijd vinden we aan de Davidsstraat en de Dahliastreet, beide in een tuindorpachtige setting.

Aan de zuidkant van het dorpscentrum kreeg de Kerkewijk een intensieve lintbebouwing, in het begin van de 20e eeuw nog in een mix van villa's en bedrijven, in de loop van de jaren 20 en 30 vooral bebouwing met een villa- en landhuisachtig karakter op grote percelen. Parallel aan Kerkewijk bouwden de Veenendaalsche woningbouwverenigingen rond 1920-30 complexen volkswoningen aan de Keucheniusstraat-Doctor Kuypersstraat en de Savornin Lohmanstraat (figuur 14), in een tuindorpopzet. In de Keucheniusstraat, Kuypersstraat en aansluitende zijstraatjes zijn de blokken zodanig schuin geplaatst dat de suggestie van gebogen gevelwanden en lange pleinruimten wordt gewekt. Voor de lagere middenstand werd ten oosten van Kerkewijk gebouwd, veelal vrijstaande of dubbele woonhuizen aan de Groenelaan en Dennenlaan.

Figuur 14. Woningbouw uit de jaren 30 ten westen van de Kerkewijk: De Savornin Lohmanstraat (foto: CeesJan Frank).

De groei van Veenendaal had in de periode voor de Tweede Wereldoorlog ook zijn weerslag op het centrumgebied. Een belangrijk deel van de oude bebouwing langs de hoofdstraten werd vanaf het begin van de 20e eeuw afgebroken en vervangen door "eigentijdse" winkelhuizen en in de jaren 20 werd volop gewerkt aan het dempen van de resterende watergangen in het centrum. Dat verklaart de in verhouding tot de dorps bebouwing relatief brede straatprofielen in het centrum van Veenendaal.

De jaren na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de groei van Veenendaal in een stroomversnelling. In de eerste jaren na de oorlog was herstel van de oorlogsschade een grote prioriteit. De gemeente had te kampen met een flinke woningnood als gevolg van de oorlogsverwoesting en noodzakelijke sloop van woningen, maar ook vanwege de bouwstagnatie tijdens de oorlogsjaren. Verder was er een grote toestroom van werknemers, die afkwamen op de nieuwe bedrijvigheid en was er veel vraag naar woonruimte voor de groter wordende en nieuwe gezinnen, die al zo lang op woonruimte hadden gewacht. Van het Ministerie mocht Veenendaal extra woningen bouwen voor de huisvesting van werknemers van de Ritmeester (48 woningen) en de SKF (200 woningen), bedrijven die anders geen goede mogelijkheden (meer) zagen in Veenendaal. De vroege naoorlogse bouwactiviteiten vonden vooral plaats in het Franse Gat (figuur 15), langs de westrand van 't Hoorntje en in het gebied ten oosten van Kerkewijk (Larikslaan, Dennenlaan en omgeving). In het Franse Gat werden de woningen voor de SKF-werknemers gebouwd aan onder meer de Schimmelpenninckstraat en de Van der Duyn van Maasdamstraat.

Figuur 15. Portiekflats en laagbouw in het noordelijke deel van het Franse Gat (foto: CeesJan Frank).

Toen in 1955 het Rijk het toegestane bouwvolume had verruimd kwam de woningbouw in het Franse Gat goed op gang. Het uitbreidingsplan van ir. S.J. van Embden voor Veenendaal Zuid-West diende hierbij als uitgangspunt. De nadruk lag in deze wijk op snelle, goedkope en daardoor gestandaardiseerde en gesystematiseerde woningbouw. Aanvankelijk werd vooral in laagbouw gebouwd, eenvoudige blokken geschakelde eengezinswoningen, in lange rijen in simpele halfopen stratenverkavelingen. Het straten- en bebouwingspatroon volgt nog voor een deel de structuren van de veenontginning. In deze periode zien we in het Franse Gat echter ook voor het eerst meer complexere stedenbouwkundige patronen en een mix van laagbouw en bescheiden hoogbouw worden toegepast in de nieuwe uitbreidingsbuurtjes. Zo bevindt zich aan de noordrand van het Franse Gat een kleine buurt met zogenaamde “stempels”, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon gerangschikte

blokken geschakelde eengezinswoningen en blokken portiekflats aan de zuidzijde grenzend aan plantsoenen aan de Jan Steenlaan. Uit 1957 dateert het naast gelegen Rembrandtpark met woningbouw in vier “stempels”, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon gerangschikte blokken geschakelde eengezinswoningen en grotere blokken etagewoningen, omgeven door ruime groenstructuur met plantsoenen en voetpaden.

Karakteristiek in het Franse Gat is groene middendeel, een zone met enkele wijkvoorzieningen in het groen, te weten twee kerken en twee schoolgebouwen. Het Franse Gat kreeg aan de westzijde een kenmerkende wijkrand langs de (later gerealiseerde) Rondweg: hier werd een stevige bebouwingsrand gepland met forse lange drielaags portiekflats op plint en de zeven verdiepingen tellende galerijflat Het Hooge Zicht, in een halfopen verkaveling, ingebed in markante naoorlogse groenstructuur met plantsoenen. De flats aan de Westersingel hebben een markante verspringende rooilijn.

Vanaf 1960: stroomversnelling en hoogbouw

De periode rond 1960 markeert een keerpunt in de stedelijke ontwikkeling van Veenendaal. Met het gereedkomen van de A12 in 1958 werd Veenendaal direct aangesloten op het rijkswegennet en de komst van veel nieuwe bedrijvigheid (ter vervanging van de textiel- en sigarenfabrieken) noodzaakte tot een grootschaliger aanpak. Veenendaal profileerde zich als aantrekkelijke vestigingsplaats “randje Randstad, hartje Nederland”. Langs de randen van de vooroorlogse wijken en de gebieden die in de jaren 50 waren ingevuld werden in eerste instantie nog kleinschalige buurtjes ontwikkeld. Een voorbeeld is het wijkje tussen de Rondweg West en de Dahliastraat. Hier bevindt zich een complex, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon geordende blokken geschakelde eengezinswoningen, lage bejaardenwoningen en grotere blokken portieketagewoningen, omgeven door groenstructuren met plantsoenen en groenstroken. Het woningbouwcomplex dateert uit 1963.

Maar de nieuwe tendens was grootschaligheid. In rap tempo werden in de jaren 60 grote middelhoog- en hoogbouwwooncomplexen gerealiseerd, zoals het Schrijverspark (1963), Jan Roeckplantsoen (1966) en Engelenburg (1967) aan de oostzijde van het centrum en het Prins Willem-Alexanderpark (1967) aan de westzijde. De wijken kennen een uiterst moderne, rationele opzet met grote woongebouwen (portiek- en later veelal galerijflats) in een open verkaveling in een groene parkstructuur, vaak met geïntegreerde waterpartijen. Werd er aanvankelijk nog in maximaal vier lagen gebouwd, later werd ook in acht en meer verdiepingen gebouwd. Opvallend is dat in de bouwrichtingen van de flatgebouwen nog steeds min of meer de veenontginningsstructuren werden gevolgd.

De industriële bedrijvigheid was nog steeds nadrukkelijk aanwezig in het centrumgebied van Veenendaal en langs de Kerkewijk, maar in de jaren 60 verschoof het zwaartepunt naar de eerste grote aaneengesloten bedrijventerreinen, zoals Het Ambacht en Nijverkamp tussen spoor en Industrielaan, aangelegd vanaf 1962.

Figuur 16. Hoogbouw Zuiderkruis: massale woongebouwen in parkaanleg (foto: CeesJan Frank).

De jaren 70: keerpunt

In de eerste helft van de jaren 70 bereikt de hoogbouw zijn letterlijke hoogtepunt (en voorlopige finale) in buurten als het Zuiderkruis (figuur 16 en figuur 17) en Tarweveld-Gersteveld, beide in de wijk Dragonder. Zuiderkruis (1972) bevindt zich aan weerszijden van de wijkontsluitingsweg Grote Beer en bestaat uit een aantal grote geknikte galerijflats met zeslaags noord-zuidgerichte en twaalflaags zuidwest-noordoostgerichte schijven, die telkens door een lift/trappenhuistoren zijn gekoppeld. De grote gebouwen staan in een ruime parkachtige aanleg met grasvelden, bomenrijen, boomgroepen en grote waterpartijen. Ook de drie stervormige galerijflats van Tarweveld-Gersteveld (1974) staan in een parkaanleg, hier met een afwisseling van open weiltes, beboste delen, waterpartijen en een netwerk van slingerende paden. In het noordelijke deel van het ensemble (Ronde Erf) bevindt zich een deels vernieuwd wijkcentrum met scholen, winkelcentrum en kerk in oorspronkelijk structuralistische opzet met complex gelede bouwmassa's (circa 1975-1976).

In 1974 werd besloten tot de aanleg van de Rondweg-West, als onderdeel van de ringstructuur, die gedurende de jaren 70 in fasen werd gerealiseerd. Ook rond het centrumgebied werd een binnenringweg gecreëerd (Weverij-Bevrijdingslaan-Kleine Beer-Raadhuisstraat-Duivenwal). Voor de aanleg van de binnenring moest op verschillende plaatsen bestaande bebouwing wijken, zoals bij de kruisingen met de lintstructuren. De nog niet voor woningbouw in gebruik genomen gebieden binnen de beide ringen werden in de jaren 70 en 80 ingevuld met woonwijken.

In het midden van de jaren 70 werd druk gebouwd in de wijk Dragonder. De extreem massale hoogbouw van enige jaren eerder was uit de gratie geraakt. Er kwam meer behoefte aan kleinschaligheid, menselijke maat en geborgenheid. Dat resulteerde in een groot aantal aaneengesloten woonbuurtjes met in blokken geschakelde grondgebonden eengezinswoningen aan

geknikte woonerfstraatjes, die zijn gekoppeld aan door en om de wijk slingerende wijkontsluitingswegen.

Figuur 17. Ensembles galerijflats Jan Roeckplantsoen (links) en Zuiderkruis (rechts). Er was veel aandacht voor de omgeving van de hoogbouw. Deze werd ingericht met veel groen en waterpartijen (foto: CeesJan Frank).

1980-2000, opnieuw grote uitbreidingen

Vanaf circa 1980 werd massaal gebouwd in het westelijke deel van Veenendaal, ten westen van Rondweg-West. Tussen de oude lintstructuren als Dijkstraat, Ruisseveen en Munnikeweg verrezen grote woonwijken als Schepenbuurt en Vogelbuurt, waarbij in eerste instantie nog woonerfachtige buurten werden gebouwd met korte, geknigte straten en grondgebonden woningen. Kenmerkend voor de periode rond 1980 is dat er meer ruimte komt voor een wat ongedwongener architectonische invulling van de woonbuurtjes: bouwblokken kregen meer differentiatie door knikken, wisselende bouwhoogtes en kapvormen, verspringende rooilijnen, overbouwde doorgangen, erkers, schilderachtige bouwmaterialen en kleurgebruik, etc. Een mooi voorbeeld is het buurtje Vrekenhorst, gelegen binnen Het Ruisseveen. Het bestaat uit enkele wooncomplexen langs een nieuw gegraven gracht met bruggen. De bebouwing bestaat uit aaneengesloten blokken geschakelde eengezinswoningen met bakstenen en houten gevels, rode pannendaken en overbouwde doorgangen tussen hogere hoekaccenten. In de stedenbouwkundige opzet en architectonische uitwerking zijn kenmerken van het structuralisme te zien. In de Vogelbuurt werd een wijkcentrum gecreëerd. Dit bestaat onder meer uit een compact wijkwinkelcentrum (De Ellekoot, circa 1980), een sporthal, het station Veenendaal West en de Westerkerk uit 1985. Het winkelcentrum heeft een aantal intieme straatjes met winkelstrips en bovenwoningen. Het is kleinschalig en stedelijk tegelijk en is door de modulaire opzet, de geborgen uitstraling van de baksteenarchitectuur en de afwisseling én repetitie van markante accenten typerend voor het structuralisme. Ten noorden van het winkelcentrum ligt het Zwaluwbuurtje (1980), een markant

buurtje met geschakelde eengezinswoningen. In de stedenbouwkundige aanleg, de schaal en de deels modularistische architectuur zijn eveneens structuralistische kenmerken te zien. Het woonbuurtje valt op door de schilderachtige opzet met in- en uitspringende volumes, bakstenen en houten geveldelen en balkons en de afgeknotte pannendaken.

De grote bedrijventerrein ten noorden van de Rondweg-West en Grote Beer kwamen vanaf circa 1980 tot ontwikkeling. Hier wordt geprofiteerd van de uitstekende ligging langs de A12.

In de jaren 90 en later zijn het Ruisseveen en Hondzenelleboog verder naar het westen uitgebouwd, waarbij aan deze zijde vrijwel aan de gemeentegrens met Amerongen werd bereikt. In het Ruisseveen werd een belangrijk deel van de gelijknamige buurtschap als centraal groengebied geïntegreerd. Zo bleef een markant lint met verschillende historische boerenerven bewaard. Ook in Hondzenelleboog herinnert een centraal groengebied met enkele oude boerenerven aan het voormalige buitengebied. Aan deze zijde van Veenendaal kwam ook de oude buurtschap De Haspel binnen de uitbreiding te liggen. De buurtschap is als lintstructuur, weliswaar met grotendeels vernieuwde bebouwing, nog in het recente stedelijk weefsel te herkennen. Aan de oost- en zuidoostzijde (Petebos) van Veenendaal verrezen vanaf de jaren 90 nog uitgestrekte uitbreidingswijken. In deze recente periode krijgt de stedenbouw weer een formeler karakter door het toepassen van orthogonale stratenpatronen, soms met "monumentale" rotondes en halfrondbogige straten, lange alleëen met grasbermen en laanbeplanting en symmetrische bouwensembles.

Aan de oostzijde is het oude lint van de Middelbuurtseweg langzamerhand binnen de invloedssfeer van het uitgestrekte bedrijventerrein aan deze zijde van Veenendaal komen te liggen. Het lint is evenwel nog goed herkenbaar aan de deels aan het agrarische verleden herinnerende bebouwing, afgewisseld door weiden en doorzichten naar het achterliggende landschap.

In het centrumgebied van Veenendaal vonden vanaf de jaren 80 veel (woning)bouwactiviteiten plaats op de door sloop van de oude fabrieken vrijgekomen locaties. Illustratief is Winkelcentrum De Scheepjeshof aan de Zandstraat, dat gebouwd werd na de sloop, in 1989, van de beroemde Scheepjeswolfabriek (figuur 18).

Figuur 18. Herontwikkeling van een oud fabrieksterrein: nieuwbouw ter plaatse van de Scheepjeswolfabriek (foto: CeesJan Frank).

5.2 Historische bouwkunst

De cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Veenendaal presenteert een groot aantal gebouwde objecten en complexen. De variatie in functie, leeftijd en verschijningsvorm is groot. In deze paragraaf worden enkele relevante categorieën kort uitgelicht. Op verschillende andere plaatsen in dit rapport wordt aandacht besteed aan de inventarisatie van de historische bouwkunst in relatie tot de themakaarten Vervening (§ 7.2), Industrie (§ 7.3), Religie (§ 7.4) en Militair erfgoed (§ 7.5). In deze paragrafen vindt men toelichtingen op het bouwkundige erfgoed dat met deze thema's samenhangt.

5.2.1 *Agrarische bouwkunst: hallenhuisboerderijen*

De cultuurhistorische waardenkaart presenteert een beperkt aantal, min of meer gaaf bewaarde boerenerven, zowel in de resterende delen van het buitengebied als in de bebouwde kom, die grote delen van het vroegere agrarische land in de afgelopen decennia tot stedelijk gebied heeft omgevormd. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijen in het Ruisseveen en in de omgeving van de Dijkstraat.

Het meest gangbare boerderijtype in de gemeente Veenendaal is de zogenaamde langhuisboerderij.²³ Het type is ontwikkeld uit het klassieke hallenhuis en wordt gekenmerkt door zijn langgerekte opzet met woongedeelte en driebeukige stal in elkaars verlengde, onder één, meestal doorgaand zadeldak. De korte voorgevel bevat de hoofdingang van het woongedeelte. Goede voorbeelden van dergelijke hallenhuisen zijn boerderij Hertestein aan de Van Veldekelaan 5 uit de eerste helft van de 18e eeuw, Vondellaan 57 en de boerderijen Grebbeweg 35 en 37 (figuur 19).

²³ 't Hof e.a. 1992, 71

Soms is het woongedeelte naderhand naar één of beide zijden uitgebouwd of werd een volledig nieuw dwars voorhuis voor het hallenhuis geplaatst. In dat geval spreken we van een krukhuis of T-huisboerderijen. Munnikenweg 40-40a en Nieuweweg Noord 302-302a zijn er eenvoudige voorbeelden van.

Het langhuistype is eeuwenlang in zwang geweest, maar er vonden wel voortdurend aanpassingen plaats, in het bijzonder vanaf het einde van de 19e eeuw. Hogere zijgevels brachten meer ruimte in het woongedeelte én in de achtergelegen stallen en deel, waar ook de houtconstructies veranderden. In de uitvoering en decoratie van de voorgevel zijn de stijlontwikkelingen in de late 19e en vroege 20e eeuw te volgen. Hoe welgestelder de boer, hoe representatiever het woongedeelte werd uitgevoerd. Vanaf circa 1900 zien we dat bij nieuw gebouwde boerderijen het woongedeelte een zelfstandiger element gaat vormen in de hoofdopzet, door het voorhuis iets te verbreden of te verhogen ten opzichte van het achterhuis en soms zelfs door het voorhuis uit te voeren als een burgerwoonhuis. In de jaren 20 en 30 komt een boerderijtype op waarbij het woonhuis grotendeels los komt te staan van het bedrijfs gedeelte en er alleen nog zijdelings of via een tussenlid mee verbonden. Het woongedeelte kreeg het uiterlijk van een burgermanswoning. Zie voorbeeld het erf Middelbuurtseweg 58. De bouwstijl kon variëren van traditioneel (in de trant van de Delftse school) tot een meer zakelijke, maar wel op traditionele basis gestoelde architectuur. Na de Tweede Wereldoorlog zet de ontwikkeling van de functionele scheiding van woon- en bedrijfs gedeelte verder door.

Figuur 19. Hallenhuisboerderijen aan de Grebbeweg (foto: CeesJan Frank).

Grotere boerenbedrijven hadden vaak nog extra stalgebouwen en een wagenloods. Een bouwwerk dat zelden ontbrak was de hooiberg. Aanvankelijk waren de roeden van hout en was de kap met riet gedekt. In de 20e eeuw wordt het bouwtype gemoderniseerd door de toepassing van betonnen of ijzeren roeden en kappen van ijzeren golfplaat. Er kwamen zelfs speciale bedrijven op die de onderdelen voor deze hooibergen in serie vervaardigden en leverden, zoals de firma Vis (herkenbaar

aan het windvaantje in de vorm van een vis) en de firma Haring (met een windvaan in de vorm van een pijl met het jaar van de bouw). Op het erf van Gelders Benedeneind 14-14a staat nog een gave hooiberg van de firma Haring uit 1961 (figuur 20).

Figuur 20. Windvaan op een hooiberg van de firma Haring op Gelders Benedeneind 14-14a (foto: CeesJan Frank).

Onderzoek van de historische erfinrichting was geen onderdeel van de inventarisatie voor de cultuurhistorische waardenkaart. Op enkele Veenendaalse erven zijn echter sporen en aspecten van de vroegere inrichting en aankleding bewaard gebleven. Denk aan de markante positie van de verschillende woon- en werkgebouwen ten opzichte van elkaar en ten opzichte van het landschap, de positie van de hooiberg, de groene aankleding van het erf, met beplantingen langs de sloten en in de siertuin; tot de best bewaarde erfensembles behoren Zandheuvelweg 1 en 7, beide nog met verschillende functionele bijgebouwen. Bij nummer 1 is de hallenhuisboerderij nog intact, bij nummer 7 is deze vervangen door een nieuwe woning (figuur 21).

Figuur 21. Gaaf historisch boerenerf Zandheuvelweg 1 (foto: CeesJan Frank).

5.2.2 Wonen

De categorie Wonen is zeer nadrukkelijk aanwezig in de cultuurhistorische waardenkaart. Er is een groot aantal woningen geselecteerd, die in uiteenlopende periode van de Veenendaalse geschiedenis zijn gebouwd voor verschillende bevolkingsgroepen. Van villa tot arbeiderswoningen, van rijtjeshuis tot flats, de variatie is groot (figuur 22). De gids *Veenendaal Geschiedenis en Architectuur* geeft een mooi overzicht van de woningbouw tussen circa 1860 en het midden van de 20e eeuw.²⁴ Van het oude woningenbestand voor circa 1850 is vrijwel niets behouden gebleven. Het is niet ondenkbaar dat verscholen achter gevels aan de Hoofdstraat nog resten van de oudere Veenendaalse huizenbouw verscholen liggen. Het oudste huis dateert in kern uit de 18e eeuw en staat aan de Achterkerkstraat (nr. 25-27). Het brede dwarshuis lijkt op het voorhuis van een T-boerderij, maar een achterliggende deel is niet aanwezig. In het begin van de vorige eeuw was het pand een horecagelegenheid.

---

²⁴ 't Hof e.a. 1992, 72-77

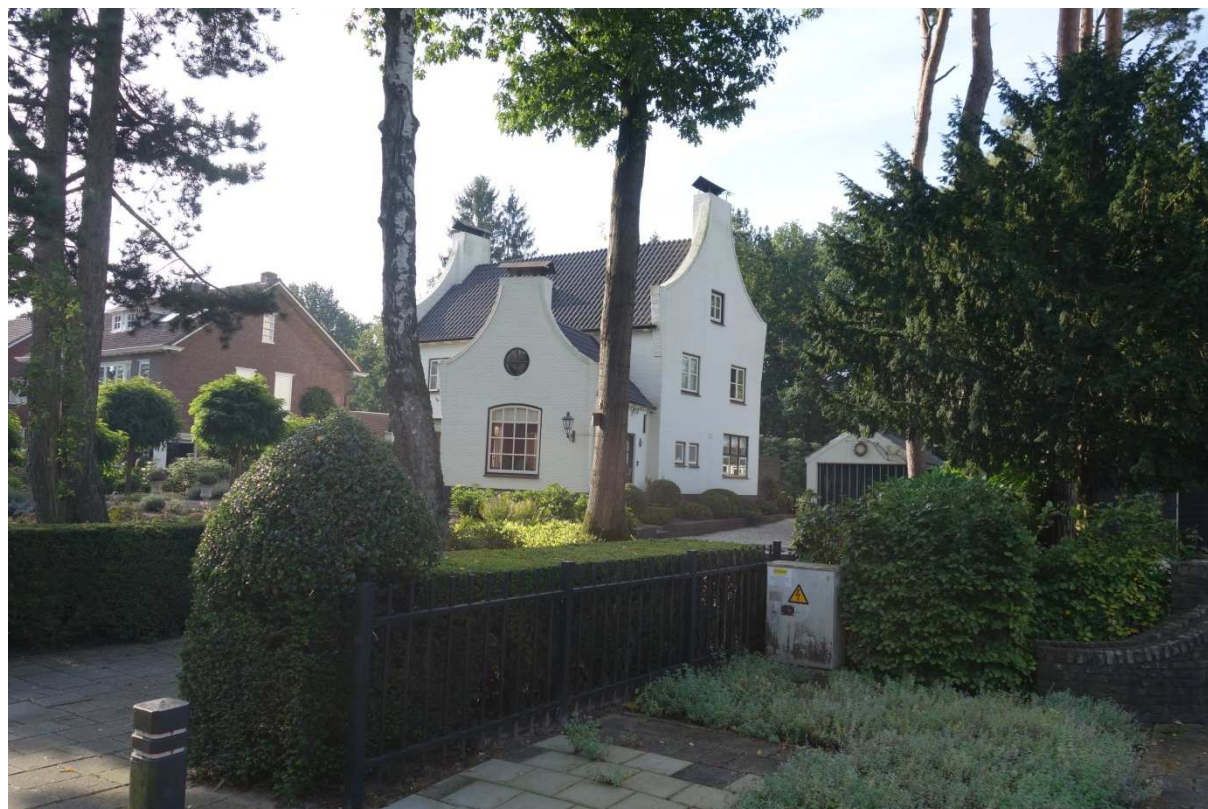

Figuur 22. Villabebouwing uit het interbellum aan de Kerkewijk (foto: CeesJan Frank).

Woonhuizen voor de elite

In het bijzonder aan de Kerkewijk vinden we de huizen, die vanaf het einde van de 19e eeuw werden gebouwd voor de elite, de fabrieksdirecteuren en de hogere middenstand. Ze zijn er in alle soorten en maten, van voornamelijk neoclassicistische herenhuizen tot schilderachtige villaatjes in neorenaissance- en chaletstijl, rustieke cottages met grote rieten daken, de zakelijk-traditionele villa's en middenstandswoningen uit het interbellum, tot moderne villabouw uit de naoorlogse periode (figuur 23). De woningen hebben een representatief voorkomen en zijn prominent onderdeel van de lintbebouwing langs de Kerkewijk. Plaatselijk bekende architecten als G. en J. de Geit en B. van Kreel deden er goede zaken en bouwden diverse thans nog zeer aansprekende huizen in uiteenlopende stijlen en typen.

Vanaf de vroege 20e eeuw kwam een omvangrijke middenstandsklasse op met de komst van allerlei nieuwe onderwijsvoorzieningen, nutsbedrijven, (groot)winkelbedrijven en meer hoger kader- en kantoorpersoneel in de Veenendaalse bedrijven. Ook voor hen werden passende woningen gebouwd aan de Kerkewijk, maar ook in buurtjes als de Groenelaan, Julianastraat en omgeving, Mulderslaan en Buurtlaan-West. In de jaren 20 en 30 werden hier vele grote en kleine middenstandswoningen gebouwd, vaak in de kenmerkende tweeslagjes: dubbele geschakelde woningen met bakstenen gevels, erkers en nadrukkelijk aanwezige pannendaken met houten overstekken. Ook werden er veel vrijstaande woningen gerealiseerd. Behoudens delen van de Kerkewijk heeft Veenendaal geen vooroorlogse villawijken met een bijzondere ontworpen aanleg. Uit de naoorlogse periode dateert het wijkje Salamander aan de zuidrand van Veenendaal, ontwikkeld vanaf eind jaren 60 als een kleine villawijk met villa's en bungalows op ruime kavels.

Figuur 23. Kleine villa uit de vroeg-naoorlogse periode aan Bergweg (foto: CeesJan Frank).

Woningen voor arbeiders

Voor de vele fabrieksarbeiders, werkzaam in de Veenendaalse bedrijven, werden al in de 19e eeuw, op initiatief van de fabrieken zelf, particuliere bouwondernemers of liefdadigheidsinstellingen, speciale woningen gebouwd. Het betrof eenvoudige, in lange rijen geschakelde woningen, meestal van één bouwlaag met een doorgaande kap, evenwijdig of juist haaks op de openbare weg geplaatst. De eindeloze rijen kleine woningen werden ook wel “lange jammers” genoemd. Fraai voorbeeld is “De Engelse Stad” aan de Oranjestraat, eind 19e eeuw gebouwd voor de arbeiders van de Veenendaalse Stoomspinnerij en Weverij (VSW). Parallelweg 14-22 werd in 1910 gebouwd door een particuliere ontwikkelaar. Markante details zijn de siermetselwerkbogen boven de vensters en de portieken met ingangen (figuur 24).

De eerste grote bouw golf van arbeiderswoningen vond plaats vanaf het einde van de 19e eeuw. Daarbij verrezen talloze woningen aan bijvoorbeeld de Valleistraat, Wilhelminastraat en vele andere straten. Deze golf viel in de periode waarin er meer aandacht kwam voor een betere huisvesting van in het bijzonder de fabrieks- en landarbeiders en de laagste sociale klassen. Hun aantal was in de 19e eeuw enorm toegenomen, maar de woningen die ter beschikking stonden waren vaak van zeer slechte kwaliteit, ze stonden in donkere stegen en hadden minimale sanitaire voorzieningen. De bouwproductie was over het algemeen in handen van particuliere speculanten, die weinig oog hadden voor de vaak erbarmelijke omstandigheden.

In 1896 verscheen in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een alarmerend rapport over het volkshuisvestingsvraagstuk. Het diende als basis voor de Woningwet van de Minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius. In de in 1901 aangenomen wet werden eisen gesteld aan een minimale woningkwaliteit en aantal bewoners per woning en werden allerlei maatregelen verwoord tot woningverbetering, onbewoonbaarverklaring, onteigening en geldelijke steun van gemeente en rijk voor

de volkshuisvesting. Dit leidde na 1901 tot de oprichting van vele openbare en confessionele woningbouwverenigingen, die zich gingen toeleggen op de bouw van deugdelijke arbeiderswoningen. Uiteraard gebeurde dit ook in Veenendaal, waar door de gestage bevolkingsgroei en de industrialisatie grote groepen fabrieksarbeiders van een fatsoenlijke woning moesten worden voorzien, het liefst met een tuintje.

Zo bouwde de Veenendaalsche Woningstichting, overigens opgericht op initiatief van de VSW, in 1920 een complex in kleine blokken geschakelde arbeiderswoningen aan de Davidsstraat, naar ontwerp van P. Vorkink en J. Wormser. Patrimonium's Bouwvereniging bouwde in 1920 naar ontwerp van B. van Kreel vele woningen ten westen van de Kerkewijk (Keucheniusstraat, Da Costaplein, Kuypersstraat, Talmaplein). De kleine geschakelde woningblokken werden niet meer in een rechtlijnige stratenverkaveling geplaatst, maar er werd gespeeld met wisselende rooilijnen, schuin geplaatste blokken, pleinvormige ruimten en groen. Hiermee kregen deze complexen het karakter van eenvoudige tuindorpen. Veel aandacht was er ook voor een verzorgde architectuur met bijzondere pannendaken en siermetselwerkdetails.

Figuur 24. Historische arbeiderswoningen aan de Parallelweg (foto: CeesJan Frank).

De naoorlogse periode

Na de Tweede Wereldoorlog werd in het Franse Gat op grote schaal volkswoningbouw gepleegd door de Veenendaalse bouwverenigingen. De woningnood was groot, dus er moest snel en goedkoop worden gebouwd. Zo verrezen binnen het uitbreidingsplan van S.J. van Embden lange blokken geschakelde eengezinswoningen: sobere huizen, doorzonwoningen van baksteen, twee bouwlagen en pannendaken in een eenvoudige halfopen verkaveling (figuur 25). In de jaren 50 kwam daar een nieuw woningtype bij: de portiekflatwoning, aanvankelijk nog in een traditionele opzet met pannendaken, later vooral in een meer modernistische vormgeving met platte daken, grote vensterpartijen en betonnen

details. De buurten langs de noordrand van het Franse Gat (omgeving Jan Steenlaan, Rembrandtpark) en het wijkje bij de Zonnebloemstraat zijn er goede voorbeelden van. In de loop van de jaren 60 en begin jaren 70 werd er op steeds grotere schaal (middel)hoogbouw gepleegd in Veenendaal. Grote flatwijken als Schrijverspark, Prins Willem-Alexanderpark en Zuiderkruis waren bedoeld voor de toenemende stroom van nieuwe Veenendalers die hier emplooi vonden. Hier staan voornamelijk galerijflats, waarvan de afzonderlijke woningen niet meer via trapportalen toegankelijk zijn, maar via lange, aan de gevels gehangen galerijen. De vormgeving is modernistisch, met duidelijk zichtbare bouwsystemen, betonconstructies, veel glas en het achterwege blijven van decoratieve elementen. De bewoners kregen wel de beschikking over veel groen, want de flats werden geplaatst in een ruime parkaanleg met grasvelden, vijverpartij en beplantingen.

Figuur 25. Kleinschalige woonhuisbebouwing uit de jaren 50: duplexwoningen aan de Eenvoudlaan (foto: CeesJan Frank).

In de loop van de jaren 70 komt de omslag: de onpersoonlijk hoogbouw met rijen anonieme woningen raakt uit de gratie. De nieuwe woningbouw is kleinschaliger en persoonlijker en biedt voor iedereen een herkenbare, intieme, veilige en groene woonomgeving. De in eenvoudige blokjes geschakelde eengezinshuizen worden in een halfopen verkaveling geplaatst aan korte, vaak meanderende woonstraatjes met pleintjes, speelruimten en veel groen. De wijk Dragonder is voor een belangrijk deel op deze wijze ingevuld. De architectuur is sober: rechthoekige, meestal tweelaags bouwblokken met bakstenen gevels, soms met houten kozijnstroken, prefabgevelpanelen en grijze pannendaken. In enkele gevallen werd de eenvoudige blokrijenbouw losgelaten en zien we vrijere varianten, bestaande uit zich herhalende geschakelde volumes, met verspringende kaphoogten, wisselende dakvormen en hoekoplossingen, poortdoorgangen en een schilderachtiger materiaalgebruik van baksteen, hout en geschilderd beton, een en ander onder invloed van het structuralisme (bijvoorbeeld Vrekenhorst uit 1975 het Zwaluwbuurtje ten noorden van de Ellekoot uit 1980). De bloeiperiode van deze relatief

kostbare woningbouw was kort. In de jaren 80 werd overgeschakeld op een soberder opzet, met lange rechte, hooguit bij hoeken geknikte efficiënt te realiseren bouwblokken met doorgaande zadeldaken.

Winkelwoonhuizen

Het centrum van Veenendaal (Hoogstraat, Zandstraat) onderging vanaf het begin van de 20e eeuw een ware metamorfose. De oudere bebouwing, veelal eenvoudige één- of tweelaags woonhuizen met kap, werd vrijwel volledig vervangen door nieuwe winkelhuizen met winkels op de begane grond en een grote bovenwoning voor de winkelier. In het nog aanwezige bestand is de opeenvolging van bouwstijlen vanaf circa 1900 tot in het derde kwart van de vorige eeuw goed te volgen. Eén van de mooiste vroege voorbeelden is Markt 7 uit 1906, nog compleet met de oorspronkelijke winkelpui, uitgevoerd in laat-Jugendstil (figuur 26). Aan de Hoofdstraat staan verschillende winkelwoonhuizen met decoratieve voorgevels naar ontwerp van B. van Kreel uit de periode rond 1910. Hoofdstraat 77 is een typisch winkelwoonhuis uit de jaren 30, herkenbaar aan de zakelijke vormgeving, het zeer zorgvuldige siermetselwerk met betonnen details en op de verdieping de grote erkervensters met glas-in-lood die licht brengen in de woonkamer van de bovenwoning.

Figuur 26. Links een winkelwoonhuis uit het begin van de 20e eeuw aan de Markt (foto: CeesJan Frank).

5.3 Stedenbouw

5.3.1 *Inleiding*

In Veenendaal zijn 37 bijzondere (steden)bouwkundige ensembles verzameld. Deze zijn in § 5.3.2 individueel toegelicht. § 5.3.3 bevat een uiteenzetting over de waardevolle stedenbouwkundige groenstructuren in Veenendaal.

5.3.2 *Stedenbouwkundige ensembles*

De 37 geselecteerde (steden)bouwkundige ensembles zijn karakteristieke gebieden, die representatief zijn voor de belangrijke momenten in de stedenbouwkundige en ruimtelijke ontwikkeling van Veenendaal. In de ensembles bevinden zich rijks- of gemeentelijke monumenten en/of in de waardenkaart opgenomen overige karakteristieke bebouwing.

Voor 1900

1. Oud-Veenendaal

Kerngebied van het veenontginningsdorp, bestaande uit lintbebouwing langs de hoofdstructuur, de Hoofdstraat en het noordelijke deel van Kerkewijk (figuur 27). Deze hoofdstructuur wordt nog deels gekenmerkt door smalle diepe kavels en dicht opeen staande huizen. De omgeving van de Oude Kerk met de Markt, gelegen op een hoogte, haakt aan de westzijde op de lintstructuur aan. Hier vindt men de oudste bewaard gebleven bebouwing van Veenendaal. Langs de Hoofdstraat ontwikkelde zich vanaf circa 1900 een winkellint, met vele winkels met bovenwoningen in de eerste helft van de vorige eeuw gangbare bouwstijlen. Ondanks modernisering van de winkelpuien en grootschaliger ingrepen binnen de gevelwanden is dit beeld goed herkenbaar gebleven.

2. Zandheuvelweg

Groep van drie boerenerven aan de Zandheuvelweg, deel uitmakend van het veenontginningslandschap in het zuidwestelijke deel van Veenendaal. Het gebied behoorde tot het grotendeels in de gemeente Rhenen gelegen landgoed Prattenburg. Karakteristiek is de opstreckende verkaveling, met lange diepe percelen, die naar het zuiden toe richting de bosrijke landgoedkern van Prattenburg lopen. De boerderijen staan op het noordelijke uiteinde van de percelen, aan de bochtige Zandheuvelweg. Het betreft drie erven met traditionele hallenhuisboerderijen en in het geval van de nummers 1 en 7 nog met verschillende karakteristieke bijgebouwen.

1900-1940

3. Beatrixstraat

Kleinschalige vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, binnen de structuur van de veenontginning. Bestaat uit eenvoudige lintbebouwing langs woonstraat, parallel aan de Hoofdstraat. De bebouwing bestaat uit arbeiders- en kleine middenstandswoningen, deels in kleine complexen met de rooilijn aan de straat. De westelijke gevelwand wordt onderbroken door de Christelijk Gereformeerde kerk uit 1926. Vrij gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw (figuur 28).

Figuur 27. Dichte lintbebouwing aan de Hoofdstraat, oude hoofdstructuur in de veenontginning (foto: Cees Jan Frank).

Figuur 28. Straatbeeld Beatrixstraat (foto: CeesJan Frank).

4. Kerkewijk Noord

Het betreft het gedeelte van Kerkewijk tussen het Omleidingskanaal en de Stationssingel. Lintbebouwing uit in hoofdzaak de eerste helft van de 20e eeuw, langs oudere structuur, onderdeel van de hoofdas in de veenontginning. De bebouwing kwam tot stand als vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding en bestaat uit villa's en grote woonhuizen, de Brugkerk, een monumentale school en het historische complex van Ritmeestersigarenfabriek. Enkele gebouwen zijn in of kort na de Tweede Wereldoorlog vernieuwd. Tot het ensemble behoort ook de kadebebouwing van het Omleidingskanaal, langs de zuidzijde van de Kanaalweg, deels bestaande uit vrijstaande en geschakelde woningen uit het interbellum, deels uit vrijstaande woningen, die in de periode 1942-1945 zijn gebouwd. Het ensemble geeft een goed beeld van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal langs oude lijnstructuren in het begin van de 20e eeuw. In het gebied bevinden zich veel waardevolle gebouwen.

5. Kerkewijk Zuid

Het betreft het gedeelte van Kerkewijk ten zuiden van de Spoorlaan tot aan de gemeentegrens met Rhenen. Lintbebouwing uit in hoofdzaak de eerste helft van de 20e eeuw, langs oudere structuur, onderdeel van de hoofdas in de veenontginning. De bebouwing kwam tot stand als vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding en bestaat voornamelijk uit villa's en grote (dubbele) woonhuizen. Bijzondere gebouwen zijn het naoorlogse complex van het Christelijk Lyceum en de eveneens naoorlogse Petrakerk. Het ensemble geeft een goed beeld van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal langs oude lijnstructuren in het begin van de 20e eeuw. In het gebied bevinden zich veel waardevolle gebouwen.

6. Julianastraat

Kleinschalige vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, binnen de structuur van de veenontginning. Bestaat uit eenvoudige lintbebouwing langs woonstraat, overwegend uit de jaren 20 en 30. De bebouwing bestaat uit kleine middenstandswoningen, deels in kleine complexen. Voortuintjes met hagen of lage bakstenen muurtjes. In het noordelijke deel van de straat een markante knik met pleinvormige ruimte. Vrij gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw.

7. Gortstraat

Kleinschalige vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, binnen de structuur van de veenontginning. Bestaat uit eenvoudige lintbebouwing langs woonstraat, overwegend uit de jaren 20 en 30, langs het zuidelijke deel van de Gortstraat en de haaks hierop aansluitende Rozenstraat. De bebouwing bestaat uit vrijstaande en geschakelde arbeiderswoningen, deels in kleine complexen. Ondiepe voortuintjes. Vrij gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw.

8. Davidsstraat

Kleinschalige vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, deels binnen de structuur van de veenontginning, maar met markante straatbocht bij de aansluiting op het Davidsplein. Het ensemble bestaat volledig uit één complex arbeiderswoningen uit 1920, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse school naar ontwerp van bureau Vorkink en Wormser, in opdracht van de Veenendaalsche Woningstichting. Complex bestaat uit in korte en lange blokken geschakelde arbeiderswoningen met markante gebroken kappen

en bijzondere siermetselwerkdetails. Het ensemble heeft het karakter van een klein tuindorp (figuur 29).

Figuur 29. Arbeiderswoningen in de Davidsstraat (foto: CeesJan Frank).

9. Emmalaan-Mulderslaan

Vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, deels binnen de structuur van de veenontginning ten noorden van de kern van Veenendaal, bestaande uit twee parallel gelegen straten (Emmalaan en Mulderslaan) en twee radialen in noordelijke richting, de Prinsesselaan en Koninginnelaan. Het stratenplan is in 1923 opgenomen in het Uitbreidingsplan van Geldersch-Veenendaal, maar slechts gedeeltelijk volgens dit plan verder doorontwikkeld. Het ensemble bestaat uit vrijstaande, maar meestal twee aan twee geschakelde kleine middenstandswoningen uit het interbellum. Veelal in hoofdvorm gaaf maar in details gewijzigd. In de Mulderslaan wordt het straatbeeld mede bepaald door een markante zichtlijn op de Nieuwe Molen. Redelijk gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw.

10. Groenelaan

Vroeg 20e-eeuwse dorpsuitbreiding, deels binnen de structuur van de veenontginning ten oosten van Kerkewijk. Het ensemble bestaat uit vrijstaande, maar meestal twee aan twee geschakelde kleine middenstandswoningen uit het interbellum. Veelal in hoofdvorm gaaf maar in details gewijzigd. Vrij gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw.

11. Kostverloren

Klein ensemble, bestaande uit de historische oude begraafplaats en de er westelijk langs lopende straat Kostverloren, onderdeel van een eenvoudige vroeg-20e-eeuwse dorpsuitbreiding, binnen de structuur van de veenontginning ten westen van het dorpscentrum. De bebouwing bestaat uit een lint dubbele kleine middenstandswoningen uit het interbellum, met voortuintjes en geschakelde arbeiderswoningen direct aan de openbare weg.

12. Keucheniusstraat-Doctor Kuypersstraat-De Savornin Lohmanstraat

Dorpsuitbreiding uit het interbellum, bestaande uit twee parallel gelegen woonstraten, binnen de structuur van de veenontginning, evenwijdig aan Kerkewijk. Aan beide straten bevinden zich markante complexen in (kleine) blokken geschakelde arbeiderswoningen. In de Keucheniusstraat, Kuypersstraat en aansluitende zijstraatjes betreft het een tuindorppachtig complex uit 1920 van de protestantse Patrimonium's Bouwvereniging. De blokken zijn zodanig schuin geplaatst dat de suggestie van gebogen gevelwanden en lange pleinruimten wordt gewekt. De lintbebouwing aan de De Savornin Lohmanstraat dateert uit 1935 en bestaat uit dubbele arbeiderswoningen met markante hoge zadeldaken. Binnen het gebied bevinden zich ook complexen geschakelde woningen, gebouwd door het bedrijf Hollandia (P.H. van Rijnstraat, De Savornin Lohmanstraat, oneven nummers). Vrij gaaf historisch straatbeeld, kenmerkend voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal in de vroege 20e eeuw (figuur 30).

Figuur 30. Geschakelde woningen in de Savornin Lohmanstraat (foto: CeesJan Frank).

13. Bergweg

Oude landweg van Kerkewijk richting Prattenburg, die vanaf de jaren 20-30 werd opgenomen in de dorpsuitbreiding ten westen van Kerkewijk. Er kwam lintbebouwing in de vorm van vrijstaande en

dubbele middenstandshuizen in ruime tuinen. In de jaren 50 werden nog diverse (dubbele) woningen toegevoegd. Tegenover de aansluiting van de Van Hogendorpstraat werd aan de westzijde van de Bergweg een plantsoen aangelegd. Tot het woningenensemble behoren enkele markante huizen, waaronder op nr. 47 de pastorie van de Gereformeerde kerk uit 1947.

1940-1965

14. Schildersbuurt

Kleine buurt binnen de grotere wederopbouwwijk Het Franse Gat, bestaande uit drie “stempels”, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon gerangschikte blokken geschakelde eengezinswoningen en blokken etagewoningen, aan de zuidzijde grenzend aan plantsoenen aan de Jan Steenlaan, en aan de noordzijde aan de groenstructuur aan de Rembrandtlaan. Het woningbouwcomplex dateert uit het midden van de jaren 50 en is overwegend in traditionalistische trant vormgegeven, met bakstenen gevels en rode pannendaken. In structuur en bebouwingsbeeld gaaf behouden gebleven en zeer kenmerkend voor de vroege wederopbouwperiode in Veenendaal.

15. Rembrandtpark

Kleine buurt binnen de grotere wederopbouwwijk Het Franse Gat, bestaande uit vier “stempels”, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon gerangschikte blokken geschakelde eengezinswoningen en grotere blokken etagewoningen, omgeven door ruime groenstructuur met plantsoenen en voetpaden. Het woningbouwcomplex dateert uit 1957 en is overwegend functionalistische trant vormgegeven, met platte daken, grote glaspuien en inpandige balkons. In structuur en bebouwingsbeeld gaaf behouden gebleven. Het ensemble is zeer kenmerkend voor de vroege wederopbouwperiode in Veenendaal (figuur 31).

16. Doctor Colijnstraat

Kleine buurt binnen de grotere wederopbouwwijk Het Franse Gat, bestaande uit een zone met enkele wijkvoorzieningen in het groen, te weten twee markante vroeg naoorlogse kerken, de RK Sint-Salvatorkerk uit 1954 en de Sionkerk uit 1964, en twee schoolgebouwen, Patrimoniumlaan 128 (1954) en Gerard Terborchstraat 21 (1964). Kerken en scholen liggen aan een groot plantsoen aan de Adriaen van Ostadelaan. De groenaanleg gecombineerd met wijkvoorzieningen is door de structuur en de invulling zeer kenmerkend voor de wederopbouwperiode.

17. Thorbeckesingel-Westersingel

Grootstedelijke wijkrand langs de Rondweg-West, de westelijke afsluiting van de grote wederopbouwwijk Het Franse Gat. Langs de rondweg werd een stevige bebouwingsrand gepland met forse lange drielaags portiekflats op plint en de zeven verdiepingen tellende galerijflat Het Hooge Zicht, in een halfopen verkaveling, ingebed in markante naoorlogse groenstructuur met plantsoenen. De flats aan de Westersingel hebben een markante verspringende rooilijn. De bebouwing is overwegend gaaf gebleven en bezit voor de wederopbouwperiode markante vormen en details.

Figuur 31. Ensembles Rembrandtpark (links) en Schildersbuurt (rechts), beide bestaand uit eenvoudige stempelstructuren (kaartbeeld stedenbouw Cultuurhistorische Waardenkaart).

18. Het Franse Gat, noord

Het noordelijke deel van deze grote vroeg-naoorlogse arbeiderswoonwijk bevindt zich ten noorden van de Slotemaker de Bruïnestraat. De wijk is een uitbreiding van de al voor de oorlog ontwikkelde volkswijk langs de Patrimoniumlaan. In het stratenplan en de bouwrichting van de woningblokken is nog min of meer aangesloten bij de structuur van de veenontginning. De bebouwing bestaat overwegend uit lange blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionalistische trant, met bakstenen gevels en rode pannendaken, in een eenvoudige halfopen verkaveling. De meeste woningblokken hebben renovaties ondergaan. Aan de Jan Steenlaan bevinden zich enkele portiekflats en winkelwoonhuizen. Onderdeel van de karakteristieke naoorlogse uitbreiding van Veenendaal.

19. Het Franse Gat, zuid

Het zuidelijke deel van deze grote vroeg-naoorlogse arbeiderswoonwijk bevindt zich ten zuiden van de Slotemaker de Bruïnestraat. De wijk is een uitbreiding van de al voor de oorlog ontwikkelde volkswijk langs de Keucheniusstraat en De Savonin Lohmanstraat. In het stratenplan en de bouwrichting van de woningblokken is nog min of meer aangesloten bij de structuur van de veenontginning. Tussen Klaas Katerstraat en W.C. Beeremansstraat bevindt zich een rechthoekig wijkplein, het Slotemaker de Brulneplein, waaraan aan zuid- en westzijde winkelpanden met bovenwoningen (deels maisonnettes) staan. De bebouwing bestaat overwegend uit lange blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionalistische trant, met bakstenen gevels en rode pannendaken, in een eenvoudige halfopen

verkaveling. De meeste woningblokken hebben renovaties ondergaan. Onderdeel van de karakteristieke naoorlogse uitbreiding van Veenendaal.

20. Larikslaan-Dennenlaan

Gedeelte van vroegnaoorlogse uitbreidingswijk ten oosten van de Kerkewijk, nog deels binnen de structuur van de veenontginning. Het buurtje bestaat uit lange blokken geschakelde eengezinswoningen en beneden- en bovenwoningen in traditionalistische trant uit de periode rond 1950, karakteristiek door de rode pannendaken en de bakstenen gevels. De beneden- en bovenwoningen aan de Dennenlaan zijn voor Veenendaal typologisch bijzonder. Aan de Boslaan een door karakteristieke grote bomen omgeven schoolterrein met overigens sterk verbouwde lagere school uit de jaren 60.

21. Korenbloemstraat-Goudsbloemstraat

Kleine vroeg naoorlogse buurt aan de westrand van de grotendeels vooroorlogse woonwijk ten noorden van de kern van Veenendaal. Het complex grenst aan de Rondweg West en bestaat uit een viertal stempels, samengesteld uit steeds in een terugkerend patroon gerangschikte blokken geschakelde eengezinswoningen, lage bejaardenwoningen en grotere blokken portieketagewoningen, omgeven door groenstructuren met plantsoenen en groenstroken. Het woningbouwcomplex dateert uit 1963 en is in shake-handstrant vormgegeven, met flauw hellende daken en bakstenen gevels. Gaaf voorbeeld van een stempelbuurtje uit de jaren 60 in Veenendaal en daarmee kenmerkend voor de naoorlogse stedenbouw

1965-1980

22. Prins Willem-Alexanderpark

De eerste grootschalige “hoogbouwwijk” in Veenendaal, ontwikkeld aan de westrand van het centrumgebied, aansluitend op de rondweg en het Omleidingskanaal. In een uitgesproken groene parkaanleg met gazons, boomgroepen en plantsoenen staan grote, evenwijdig geplaatste en deels haaks gekoppelde galerijflats uit 1967, in functionalistische stijl. De flats tellen negen bouwlagen (acht woonlagen boven een onderbouw met bergingen). In structuur en bebouwingsbeeld gaaf behouden gebleven en zeer kenmerkend voor het hoge ambitieniveau in de Veenendaalse stadsontwikkeling eind jaren 60.

23. Schrijverspark

Grootschalige “middelhoogbouwwijk” aan de oostrand van het centrumgebied van Veenendaal, gelegen aan de binnenring in de dubbele rondwegstructuur. Het complex bestaat uit parallel binnen een ruime groenstructuur geplaatste bakstenen, maximaal vijf lagen tellende portiekflats (in shakehandstrant) ten zuiden van oostwestgerichte hoofdweg door de wijk en iets jongere galerijflats (in functionalistische trant) ten noorden van de weg, eveneens in een ruime groenstructuur met waterpartijen en een open verkaveling. Eén van de flats heeft een winkelstrip op de begane grond. Markant voorbeeld van de grootschalige wijken, die in de jaren rond 1965-1970 rond de kern van Veenendaal werden aangelegd.

24. Boompjesgoed (Engelenburg Noord)

Grootschalige “hoogbouwwijk” aan de oostrand van het centrumgebied van Veenendaal, gelegen aan de binnenring in de dubbele rondwegstructuur. Het complex bestaat uit enkele binnen een ruime

groenstructuur geplaatste zevenlaags galerijflats (zes woonlagen boven onderbouw met bergingen), in functionalistische trant. Groenstructuur met wandelpaden, boomgroepen en solitair. Aan de noordzijde ligt het Omleidingskanaal, dat als singel in de aanleg lijkt te zijn geïntegreerd. Markant voorbeeld van de grootschalige wijken, die in de jaren rond 1965-1970 rond de kern van Veenendaal werden aangelegd.

25. Jan Roeckplantsoen

Buurt met middelhoogbouwflats ten oosten van de kern van Veenendaal, grenzend aan de rondwegstructuur. De buurt bestaat uit zeven vierlaags galerijflats uit 1966, in een open verkaveling, deels in een visgraatpatroon geplaatst in een groene aanleg met grasvelden, hagen, bosschages en een waterpartij aan de Prins Clauslaan. De in functionalistische trant opgetrokken flats hebben opvallende betonnen galerijconstructies en bakstenen zijgevels en zijn overigens op veel details sterk gerenoveerd. Markant voorbeeld van de grootschalige wijken, die in de jaren rond 1965-1970 rond de kern van Veenendaal werden aangelegd.

26. De Grote Pekken

Buurt met (middel)hoogbouwflats ten zuidoosten van de kern van Veenendaal, grenzend aan de Industrielaan. De buurt bestaat uit vier galerijflats uit 1967-1968, in een open verkaveling, in een getrappt patroon geplaatst in een opvallende representatieve groene aanleg met grasvelden, solitair en grote kamvormige vijver langs de Industrielaan. De in functionalistische trant opgetrokken flats bestaan telkens uit een grote vierlaags en een achtlaags schijf, gekoppeld aan een lift/trappenhuistoren. De drie oostelijke achtlaags flats zijn naderhand uitgebreid met een bakstenen bouwdeel tegen de westelijke kopgevel. De oorspronkelijke bouwdelen zijn sterk gerenoveerd. Markant voorbeeld van de grootschalige wijken, die in de jaren rond 1965-1970 rond de kern van Veenendaal werden aangelegd (figuur 32).

27. Salamander

Villawijk in het zuidelijke deel van Veenendaal, ten westen van de Kerkewijk en in het zuiden grenzend aan de gemeente Rhenen. De wijk heeft een eenvoudig orthogonaal stratenpatroon, dat de structuur van de veenontginning deels volgt. De bouwblokken zijn verkaveld in grote rechthoekige percelen en vanaf circa 1970 bebouwd met grote vrijstaande villa's en bungalows. Onderdeel van de structuur van de wijk zijn verschillende noord-zuid gerichte houtsingels, die voornamelijk in het openbare gebied liggen, maar soms ook in de achtertuinen. Door de grote tuinen en de groene bermen langs de straten Zuylenburg en Sandenburg heeft de buurt het karakter van een rustieke groene villawijk, de enige in zijn soort uit de periode van de jaren 70 in Veenendaal.

Figuur 32. Galerijflats aan het water, De Grote Pekken (foto: CeesJan Frank).

28. Zuiderkruis

Grootschalige “hoogbouwwijk” in het oostelijke deel van Veenendaal, gelegen in de wijk Dragonder. De wijk bevindt zich aan weerszijden van de wijkontsluitingsweg Grote Beer en bestaat uit een aantal grote geknikte galerijflats met zes-laags noord-zuidgerichte en twaalf-laags zuidwest-noordoostgerichte schijven, die telkens door een lift/trappenhuisstoren zijn gekoppeld. De grote gebouwen staan in een ruime parkachtige aanleg met grasvelden, bomenrijen, boomgroepen en grote waterpartijen. In structuur en bebouwingsbeeld gaaf behouden gebleven en zeer kenmerkend voor het hoge ambitieniveau in de Veenendaalse stadsontwikkeling eind jaren 60 begin jaren 70.

29. Tarweveld-Gersteveld

Het hart van de wijk Dragonder-Noord bestaat uit een wijkpark met landschappelijk aanleg, een afwisseling van open weijtjes, beboste delen, waterpartijen en een netwerk van slingerende paden. In dit park staat twee grote stervormige galerijflats met drie ongelijke armen (circa 1974). In het noordelijke deel van het ensemble (Ronde Erf) bevindt zich een deels vernieuwd wijkcentrum met scholen, winkelcentrum en kerk in oorspronkelijk structuralistische opzet met complex gelede bouwmassa's (circa 1975-1976). Dit gedeelte toont de omslag in het stedenbouwkundig denken richting meer kleinschaligheid en differentiatie. Het winkelcentrum is volledig vernieuwd. In structuur en (vooral in het zuidelijk deel van het ensemble) bebouwingsbeeld gaaf behouden gebleven en zeer kenmerkend voor het hoge ambitieniveau in de Veenendaalse stadsontwikkeling eind jaren 60 begin jaren 70.

1980-2000

30. Vrekenhorst

Buurt binnen de wijk Het Ruisseveen, omstreeks 1980 gebouwd en bestaande uit enkele wooncomplexen langs een nieuw gegraven gracht met bruggen en halverwege een opvallende knik met verbreding, met kademuren en terrassen. Aan het noordelijke uiteinde een ronde vijver. De richting van gracht en bebouwing volgt de structuren van de vroegere veenontginning. De bebouwing bestaat uit aaneengesloten blokken geschakelde eengezinswoningen met bakstenen en houten gevels, rode pannendaken en overbouwde doorgangen tussen hogere hoekaccenten. In de stedenbouwkundige opzet en architectonische uitwerking zijn kenmerken van het structuralisme te zien. Goed en gaaf voorbeeld van stedenbouwkundige ontwikkeling uit de periode rond 1980 (figuur 33).

Figuur 33. Wonen aan een gracht in Vrekenhorst (foto: CeesJan Frank).

31. Wijkcentrum De Ellekoot

Dit ensemble in het centrale deel van de Vogelbuurt bestaat uit een wijkwinkelcentrum (De Ellekoot, circa 1980), de Westerkerk uit 1985 en een markant buurtje met geschakelde eengezinswoningen (Zwaluwbuurtje, 1980). In de stedenbouwkundige aanleg, de schaal en de deels modulistische architectuur zijn structuralistische kenmerken te zien. Het woonbuurtje valt op door de schilderachtige opzet met in- en uitspringende volumes, bakstenen en houten geveldelen en balkons en de afgeknotte pannendaken. Het wijkwinkelcentrum bestaat uit winkelstrips met bovenwoningen in haakvorm, gekoppeld aan een sporthal en het station Veenendaal West. Goed en gaaf voorbeeld van stedenbouwkundige ontwikkeling uit de periode rond 1980.

Overige lintstructuren

32. Verlaat

De Verlaat is onderdeel van de oorspronkelijk 16e-eeuwse hoofdstructuur van de veenontginning en al eeuwenlang ook één van de hoofdbebouwingslinten in Veenendaal. De oude structuur is nog steeds herkenbaar aan de grotendeels kleinschalige lintbebouwing, die zich duidelijk onderscheidt van de aan weerszijden van de Verlaat aangelegde veelal naoorlogse woonwijken. De bebouwing bestaat uit vrijstaande of in korte of langere blokken geschakelde woningen van één of twee bouwlagen met kap, de oudere bebouwing dateert hoofdzakelijk uit de eerste helft van de 20e eeuw. Op vele plaatsen zijn nieuwe woningen ingevoegd of takken grootschaliger bouwstructuren van achterliggende wijken op de lintstructuur aan. In het bijzonder in het noordelijke deel van de straat bleven aan de noordzijde relictten van oude verkavelingsstructuren intact.

Het ensemble onderscheidt zich, ondanks de wijzigingen, nog steeds als goed herkenbaar “historisch lint” binnen het stedelijk weefsel van Veenendaal en is daarom van cultuurhistorische waarde.

33. Zandstraat

De Zandstraat is een deel van de oorspronkelijk 16e-eeuwse hoofdstructuur van de veenontginning en al eeuwenlang ook één van de hoofdbebouwingslinten in Veenendaal. Het oostelijke deel van de straat (ten oosten van Weverij) heeft aan de zuidzijde een deels historische, dicht bebouwde straatwand behouden. De bebouwing bestaat uit vrijstaande geschakelde woningen of winkelpanden van één of twee bouwlagen met kap, de oudere bebouwing dateert hoofdzakelijk uit de eerste helft van de 20e eeuw. In het bijzonder aan de zuidzijde van de straat bleven spaarzame relictten van oude verkavelingsstructuren intact. Het ensemble onderscheidt zich, ondanks de wijzigingen, nog steeds als goed herkenbaar “historisch lint” binnen het stedelijk weefsel van Veenendaal en is daarom van cultuurhistorische waarde.

34. Prins Bernhardlaan - Stationsstraat

De as Prins Bernhardlaan – Stationsstraat is onderdeel van de oorspronkelijk 16e-eeuwse hoofdstructuur van de veenontginning en al eeuwenlang ook één van de hoofdbebouwingslinten in Veenendaal. Na komst van het station in Veenendaal – De Klomp in de 19e eeuw werd de Stationsstraat een belangrijke verbinding naar dit station en verdichtte zich het bebouwingslint. De oude structuur is nog steeds herkenbaar aan de deels kleinschalige lintbebouwing, die zich duidelijk onderscheidt van de aan weerszijden aangelegde veelal naoorlogse woonwijken. De bebouwing bestaat uit vrijstaande of in korte of langere blokken geschakelde woningen van één of twee bouwlagen met kap, de oudere bebouwing dateert hoofdzakelijk uit de eerste helft van de 20e eeuw. Nabij het centrum bepalen winkelwoonhuizen het beeld, noordelijker bevinden zich langs de straat nog enkele oudere blokken geschakelde arbeiderswoningen. Op vele plaatsen zijn nieuwe woningen ingevoegd of takken grootschaliger bouwstructuren van achterliggende wijken op de lintstructuur aan. Het ensemble onderscheidt zich, ondanks de wijzigingen, nog steeds als goed herkenbaar “historisch lint” binnen het stedelijk weefsel van Veenendaal en is daarom van cultuurhistorische waarde.

35. Nieuweweg

Een deel van de Nieuweweg is onderdeel van de oorspronkelijk 16e-eeuwse hoofdstructuur van de veenontginning. Vanwege de wat perifere ligging ontwikkelde zich langs deze straat pas vrij laat een dicht bebouwingslint, het eerste in de omgeving van de molens in het zuidelijke deel van de weg (nabij

Vendelseweg). De Vendelseweg, aanvankelijk onderdeel van de doorgaande straatweg, raakte door opwaardering van de jongere afsnijding van de Nieuweweg, in de luwte. Vanaf de vroege 20e eeuw ontwikkelde zich geleidelijk aan een dichte lintbebouwing met woningen en kleinschalige bedrijfspanden, die zich tussen de weinige boerderijen nestelden. Enkele van die oudere boerenerven zijn nog te herkennen. De oude structuur is nog steeds herkenbaar aan de deels kleinschalige lintbebouwing, die zich duidelijk onderscheidt van de aan weerszijden aangelegde woonwijken. De bebouwing bestaat uit vrijstaande of in korte of langere blokken geschakelde woningen van één of twee bouwlagen met kap uit uiteenlopende bouwperiodes, de oudere bebouwing dateert hoofdzakelijk uit de eerste helft van de 20e eeuw. Op enkele plaatsen zijn nieuwe woningen ingevoegd of takken grootschaliger bouwstructuren van achterliggende wijken op de lintstructuur aan. Het ensemble onderscheidt zich, ondanks de wijzigingen, nog steeds als goed herkenbaar “historisch lint” binnen het stedelijk weefsel van Veenendaal en is daarom van cultuurhistorische waarde.

36. Buurtlaan West

In het interbellum aangelegde laan in het verlengde van de oostelijk gelegen Buursteeg, die de verbinding vormde tussen de Stationsstraat (vroeger Boveneindsche Grift) en buurtschappen langs de oostrand van Veenendaal. De Buurtlaan West is onderdeel van het uitbreidingsplan uit de jaren 20. Het is een brede hoofdlaan langs de noordrand van de grotendeels in het interbellum bebouwde wijk direct ten noorden van het centrum van Veenendaal. De laan heeft een markante lintbebouwing, bestaande uit vrijstaande en geschakelde kleine middenstandswoningen van één of twee bouwlagen met kap. De oudste woningen dateren uit de jaren 30 van de vorige eeuw en de vroege naoorlogse periode. Veel percelen zijn in een recenter verleden nieuw of alsnog ingevuld. Markant is de aansluiting van de Koninginnelaan op de Buurtlaan, met kleine afbuiging, een plantsoen met laanbeplanting en een schuin op de kruising georiënteerde dubbele woning.

37. Benedeneind-Grebbeweg

Lintstructuren aan weerszijden van het Valleikanaal, bestaande uit het Benedeneind en de Grebbeweg. De oorspronkelijke bebouwing, bestaande uit boerderijen, was georiënteerd op het kanaal. De Grebbeweg, die thans de achtererven ontsluit van de panden aan de zuidzijde van het kanaal, is pas in de tweede helft van de vorige eeuw aangelegd. Van de oorspronkelijke boerderijbebouwing zijn, vooral aan de zuidzijde van de grift, enkele verbouwde voorbeelden behouden gebleven. De linten zijn in het recente verleden verdicht met enkele nieuwe woonhuizen.

5.3.3 Karakteristieke groenstructuren in naoorlogse wijken

In samenhang met een aantal op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen waardevolle naoorlogse stedenbouwkundige ensembles en gebouwen is ook de vaak zeer markante groenstructuur bij deze ensembles in kaart gebracht (figuur 34).

In de naoorlogse periode werd de groenstructuur, op verschillende schaalniveaus, een belangrijk functioneel en esthetisch aspect in het stedelijke ontwerp. Het kan dan gaan om kleinschalige groenstroken, borders en laanbeplantingen, maar ook om grootschaliger buurtgroen, parkstroken en uitgestrekte buurt- en wijkparken met allerlei voorzieningen. In het noordelijke deel van het Franse Gat zijn markante voorbeelden van stedelijke groenstructuren uit de jaren 50 behouden gebleven, in de vorm van grote plantsoenen en groenstroken, die licht, lucht en ruimte brengen in de dichtbebouwde buurtjes. De groenvoorzieningen zijn nog kleinschalig en hebben vooral betekenis als “kijkgroen”. Het werd in deze periode ook gebruikelijk om wijkgroen te combineren met bijzondere wijkvoorzieningen, zoals scholen en kerken. Dergelijke voorzieningen liggen als groene eilanden in de zee van huizen. De

groenzone aan de Doctor Colijnstraat in Het Franse Gat is er een mooi voorbeeld van. Aan het groen bevinden zich hier de RK Sint-Salvatorkerk uit 1954 en de Sionkerk uit 1964, en twee schoolgebouwen, Patrimoniumlaan 128 (1954) en Gerard Terborchstraat 21 (1964).

Figuur 34. Hoog- en laagbouw in een groene context in het Rembrandtpark (foto: CeesJan Frank).

In de jaren 60 werd het steeds gebruikelijker om laagbouw te combineren met portiek- en galerijflats of complete buurten in (middel)hoogbouw op te zetten. Veenendaal heeft een aantal markante voorbeelden van dergelijke uitsluitend met etagebouw ingevulde buurten. De hoge woningdichtheid werd gecompenseerd met relatief veel groen, gerealiseerd in de vaak ruime parkachtige aanleg rond de flatcomplexen. De flatblokken lijken te zijn “uitgestrooid” over een groen tapijt dat onder de hele wijk is uitgerold (Schrijverspark, Boompjesgoed; figuur 35). Hierbij werd in de oriëntatie van de flats en de onderlinge afstand een vast patroon aangehouden. Het groen is overal nadrukkelijk aanwezig en is meer dan kijkgroen alleen: de parkaanleg met zijn bankjes, wandelpaden en speelhoeken nodigt uit tot verblijf door jong en oud. Een belangrijke rol wordt toebedeeld aan water: singels en vijvers werden in het ontwerp opgenomen. In het Prins Willem Alexanderpark is het bestaande Omleidingskanaal een belangrijk element in de aanleg. Langs de wijk De Grote Pekken en de Industrielaan werd een grote kamvormige vijver aangelegd, die samen met de groenaanleg en de grote galerijflats voor een representatieve stadsentree aan deze zijde van Veenendaal zorgen.

In de jaren 60 werden de plannen gemaakt voor een nieuw stadspark aan de oostzijde van Veenendaal. Zo ontstond in 1965 “De Groene Velden” aan de Groeneveldselaan, een modern ogende grote groenvoorziening met wandelpaden en ligweiden. Het centrale element is een groot veelhoekig eiland, bereikbaar via diverse bruggen over een ringvaart, die is aangesloten op het Omleidingskanaal, die de noordelijke begrenzing vormt van het park. Aan de westzijde sluit een rij kavels met villa's op een zaagtandvijver.

In Zuiderkruis en Tarweveld liggen door en langs de groenaanleg grillig gevormde, meanderende waterpartijen die met het afwisselende open en besloten groen de flatwijken een ongedwongen karakter geven met verrassende doorkijken en hoeken.

Vanaf het einde van de jaren 70 trad, geïnspireerd op het verleden, in het stedenbouwkundig ontwerp het water ook als meer formele structuur weer naar voren. Een aardig voorbeeld is het buurtje Vrekenhorst, waar een centrale gracht als hoofdstructuur dient.

In de grote wijk het Ruisseveen is in de late jaren 80 een centrale groenstructuur aangelegd, die deels voortborduurde op de prestedelijke situatie. Langs de lange, dwars door de wijk aangelegde parkstructuur bevinden zich delen van de oude landweg door het Ruisseveen, enkele ingepaste boerenerven en veel groen. Deze groenvoorziening met inpassing van oudere structuren is kenmerkend voor de stedenbouw in de late vorige eeuw, waarin weer meer aandacht kwam voor de kwaliteiten van het bestaande landschap en het streven om deze in te zetten in de gebiedstransformatie.

Figuur 35. Markant groen in het Schrijverspark (foto: CeesJan Frank).

5.4 Waardering

5.4.1 **Bouwkunst**

De inventarisatie van de historische bouwkunst in de gemeente Veenendaal bevat vooral objecten met een hoge en een positieve erfgoedwaarde en nog een beperkt aantal met een lage erfgoedwaarde. De waardering is in de kaarten en in de database zichtbaar gemaakt. Er zijn ook bijzondere bebouwingsensembles geïnterpreteerd.

De in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen objecten hebben op de zes gebruikte criteria tenminste overwegend positief gescoord. De drie verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

1. Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H)

Deze objecten scoren op de zes criteria hoog (figuur 36). Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Veenendaal en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentselectiecriteria²⁵ dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is zeer gewenst. De zeer hoge erfgoedwaarde kan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit dé topcategorie, die voor bescherming in aanmerking komt. Bestaande gemeentelijke en rijksmonumenten behoren ook tot deze hoogst scorende categorie.

2. Positieve (middelhoge) of beeldbepalende erfgoedwaarde (P)

Deze categorie scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Hoge waarde, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn voor de gemeente Veenendaal en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. De positieve erfgoedwaarde kan ook als 'karakteristiek' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het selecteren van "karakteristieke objecten", die via beschermende maatregelen in het bestemmingsplan in stand worden gehouden, dan is dit een categorie, waaruit geselecteerd kan worden.

3. Lage erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (L)

De laagste categorie objecten is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen is wenselijk.

De waardering aan de hand van zes criteria is in de database verwerkt.

---

²⁵ De monumentselectiecriteria bestaan in de regel uit een set van vijf hoofdwaarden (cultuurhistorische waarden, architectuur- en kunsthistorische waarden, situationele/ensemblewaarden, gaafheid/herkenbaarheid en zeldzaamheid), die ieder zijn opgesplitst in enkele relevante subwaarden. Zo kan binnen de "architectuurhistorische waarde" worden ingezoomd op thema's als de kwaliteit van het ontwerp, de betekenis ervan binnen de plaatselijke geschiedenis van de architectuur, het oeuvre van een architect en de aanwezigheid van bijzonder materiaalgebruik, detaillering, ornamentiek of interieurelementen.

Figuur 36. Hoog gewaardeerde villa uit de jaren 30 aan de Kerkewijk (foto: CeesJan Frank).

5.4.2 (Steden)bouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart is een aantal bijzondere “(steden)bouwkundige” ensembles geselecteerd. Binnen de component bouwkunde/stedenbouw is de selectie in eerste instantie gedaan vanuit dit historisch (steden)bouwkundig perspectief. In het bijzonder gaat het om (stedenbouwkundige) historische structuren (de historische kern, uitbreidingswijken van voor en na de Tweede Wereldoorlog, lintstructuren), waarin karakteristieke historische bebouwing een prominente rol speelt of waarin een bijzonder kenmerkend stedenbouwkundig ontwerp herkenbaar is. De ensembles vertegenwoordigen belangrijke momenten in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal. In de regel zijn in de ensembles rijks- en/of gemeentelijke monumenten aanwezig of andere in de objectinventarisatie als waardevol geselecteerde items.

1. De ensembles zijn alle karakteristiek voor de ontwikkelingsgeschiedenis van Veenendaal;
2. Ze hebben veelal een bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van *landmarks*, etc. Ook is er sprake van
3. structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied en in meer of mindere mate van;
4. zeldzaamheid (stedenbouwkundig/structuur), op gemeentelijk / regionaal niveau;
5. Er is beschermde en/of karakteristieke bebouwing aanwezig.

De ensembles zijn kort beschreven in § 5.3.2.

6 Integrale ensembles

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk werken we toe naar de eindconclusie van ons onderzoek: welke gebieden zijn van belang om de ruimtelijke geschiedenis van Veenendaal te begrijpen? Eerst belichten we de achtergrond van de sectorale waarderings, en daarna richten we ons op de integrale waardering die die tot een afzonderlijk kaartbeeld heeft geleid.

6.2 Naar een som der delen: landschapswaardering

Een waardering voor het onderdeel 'landschap' is op twee manieren ingestoken (zie § 4.3).

Allereerst hebben we een gebiedswaardering opgesteld voor de nog aanwezige stukken buitengebied. Daaruit komt een heldere driedeling met hoog, middelmatig en laag gewaardeerde gebieden (zie kaartbijlage 2a).

Het waarden van losse, individuele elementen, zoals in het vakgebied van de historische geografie wel eens wordt gedaan, achten we voor Veenendaal minder zinvol. Naar de aard van het landschap – namelijk vooral een verstedelijkte context – bestaat het waardevolle hier eerder uit samenhangende structuren of 'netwerken', zoals het geheel van nog aanwezig opgaand groen nabij Prattenburg, om het ensemble van nog aanwezige kavelsloten (en dus niet om een enkele losse sloot, alhoewel die optellen tot het geheel) en om het netwerk van nog aanwezige verveningswegen of wegenpatroon van keuterontginningen. Alle onderdelen, individueel bijzonder of niet, dragen bij aan het grotere 'verhaal van Veenendaal'. Daarbij moeten we aantekenen dat wat er voor landschap in de inventarisatie is opgenomen, altijd deel is van dat grotere verhaal. De lijnen, punten en vlakken op de kaart hebben, mits nog aanwezig, dus allemaal een minimale relevantie als erfgoed. Soms gaat het bij de waarden van een individueel object alleen om een tracé (zoals een sterk verstedelijkte voormalige veldweg), soms ook om de toestand waarin het zich bevindt. In andere gevallen, zoals bij de industrie-themakaart, gaat het om de herkenbaarheid van de ruimtelijke uitleg en het schaalverschil tussen de kleinschalig ingevulde linten en de grootschalige fabrieksterreinen daarachter. Al dit soort aspecten laten zich niet in een simpele waarderingskaart van individuele objecten vangen. Het hangt namelijk van de grotere structuur/de context af wat de precieze betekenis of waarde van een bepaald object is.

Daarnaast wordt 'landschap' of 'prestedelijk landschap' vanouds ook niet gevangen in monumentenlijstjes, waarin het object centraal staat, maar wordt altijd de betekenis in de context beoordeeld. Die objectgerichte benadering voor landschap past ook niet bij de gebiedsgerichte benadering van deze tijd, alhoewel de monumentenlijst voor behoud van architectuurhistorische waarden altijd nog zinvol is. Om die reden hebben we voor (prestedelijk) landschap ingezet op het aspect 'structuur' en minder op het aspect 'object'. Die structuren hebben we op kaartbijlage 6 opgenomen.

6.3 Naar een som der delen: stedenbouwkundige waardering

In de cultuurhistorische waardenkaart is een aantal bijzondere "(steden)bouwkundige" ensembles geselecteerd. Binnen de component bouwkunde/stedenbouw is de selectie in eerste instantie gedaan van uit dit historisch (steden)bouwkundige perspectief. In het bijzonder gaat het om (stedenbouwkundige) historische structuren (de historische kern, uitbreidingswijken van voor en na de

Tweede Wereldoorlog, lintstructuren), waarin karakteristieke historische bebouwing een prominente rol speelt of waarin een bijzonder kenmerkend stedenbouwkundig ontwerp herkenbaar is.

In § 5.4.2 zijn de (steden)bouwkundige ensembles beschreven en gewaardeerd. Een aantal ervan valt samen of bevindt zich binnen bijzondere landschappelijke gebieden of ensembles. Een voorbeeld zijn de historische bebouwingslinten in het dorp, die voor een deel samenvallen met de structuren van de vroegere griften en een boerderijenensemble op het landgoed Prattenburg

6.4 Integrale ensembles

6.4.1 *Fort aan de Buursteeg [1]*

In het noorden van de gemeente Veenendaal ligt het enige gemeentegrensoverschrijdende ensemble, namelijk dat van het Fort aan de Buursteeg met de aangrenzende Slaperdijk. Het bijbehorende schootsveld is binnen de gemeente Veenendaal goeddeels volgebouwd, zodat het ensemble uit niet veel meer dan het fort alleen bestaat.

6.4.2 *Nieuweweg [2]*

De Nieuweweg is de noordelijke uitvalsweg van Veenendaal. Deze weg werd in de vroege 19e eeuw als een bovenlokale weg ingericht en verhard, waarbij een deel ervan nieuw werd aangelegd. Plaatselijk vinden we nog ensembles van vroege bebouwing, onder meer de katholieke kerk met begraafplaats in het noorden. De kruising met de A12 is zo veranderd dat de historische context hier verdwenen is, maar toch is besloten de structuur als geheel op de kaart te zetten.

6.4.3 *Munnikenweg [3]*

Het kleine ensemble van de Munnikenweg ligt aan de zuidrand van het Vendel, de noordelijke van de twee stuwwallen op Veenendaals grondgebied. Vanwege de ruimtelijke transitie van de rest van de Munnikenweg hebben we alleen dit kleine deel als ensemble meegenomen.

6.4.4 *Ruisseveen [4]*

Er zijn enkele locaties in Veenendaal te vinden waar het historisch cultuurlandschap in de groeiende kern is ingepast. Ruisseveen is daarvan een fraai voorbeeld. Alhoewel het omringende groen is omgevormd tot een parkachtige setting en het cultuurlandschap als zodanig niet meer volledig herkenbaar is, heeft de aanwezige bebouwing wel wat 'lucht' in een sterk verstedelijkte omgeving.

6.4.5 *Griften [5]*

De kurk waar de Veenendaalse landschapsgeschiedenis op drijft is de structuur van griften en daarlangs liggende wegen, paden en veendijken (zie § 7.2 voor een nadere uitsplitsing en chronologie). Alhoewel vrijwel volledig gedempt is de structuur nog redelijk tot goed herkenbaar. Daartoe behoren het (Gelders) Benedeneind met Grift in het zuidoosten (de oudste basis voor de Grift naar de Rijn), de vorkende griften bij het Zwaaipein naar het westen (Zandstraat) en noorden (Prins Bernhardlaan / Stationsstraat), en de Hoofdstraat en Kerkewijk in het zuiden (figuur 37). Op verspreide locaties bevinden zich nog historische linten, elders is de structuur door nieuwere ontwikkelingen sterk veranderd. Plaatselijk zijn de lijnen ook verkeerstechnisch onderbroken, voornamelijk waar de oude radialen kruisen met de jongere (buitenste) ringweg rond het centrum van Veenendaal.

Figuur 37. De Hoofdstraat in Veenendaal (foto: CeesJan Frank).

6.4.6 Dijkstraat [6]

Vier met elkaar samenhangende ensembles gaan over de keuternederzettingen op de flank van de stuwwal. Doordat die zone niet recht maar verspringend was en doordat nieuwere bebouwing de structuur doorbroken heeft, heeft dat geleid tot vier van elkaar gescheiden ensembles. In het westen bevindt zich het ensemble van de Dijkstraat, bestaande uit de weg, de zuidelijk daarvan liggende erven en een deel van het daarachter liggende landschap. Hoeveel landschap we bij het ensemble hebben gevoegd heeft te maken met zichtbaarheid en met ingevoegde latere nieuwe functies, zoals villa's.

6.4.7 Bergweg [7]

De Bergweg is het tweede van de vier ensembles in het zuidelijk deel van de gemeente. Het ensemble bevindt zich merendeels in het stedelijk gebied. De kleinschaligheid is hier aan de licht buigende weg, de verkaveling en de aanwezige bebouwing nog herkenbaar.

6.4.8 Middellaan [8]

Iets soortgelijks als bij het ensemble van de Bergweg geldt ook voor het ensemble van de Middellaan. Ook hier is weliswaar geen relatie met het historisch cultuurlandschap meer aanwezig, maar is de kleinschalige bebouwing, de gebogen weg en de verkaveling nog karakteristiek voor een organisch gegroeide voormalige plattelandsnederzetting.

6.4.9 Middelbuurtseweg [9]

Anders dan de Bergweg en de Middellaan is aan de Middelbuurtseweg nog sprake van een landelijke setting. Het beeld wordt echter deels wel bepaald door het aanwezige bedrijventerrein aan de noordzijde. Het voormalige agrarisch karakter staat hier onder druk, doch de landelijk ingerichte weg en

de nodige beplanting zorgt samen met de resterende bebouwing nog voor een karakteristiek landschappelijk beeld.

6.4.10 Prattenburg [10]

Zuidelijk van het ensemble van de Dijkstraat bevindt zich rond de Zandheuvelweg een deel van het landgoed Prattenburg. Daarop staan nog drie fraaie boerderijen, waarbij ook de achterliggende strokenverkaveling nog gaaf bewaard is gebleven. Het ensemble loopt verder door in de gemeente Rhenen en is dus onderdeel van een groter geheel. De landgoedkern van Prattenburg ligt immers op Rhenens grondgebied.

6.4.11 Hondzenelleboog [11]

Naast Ruisseveen is Hondzenelleboog ook als 'groene inrikker' vormgegeven: er is een groene zone in een jonge uitbreidingswijk gereserveerd ter plaatse van een vroegere buurt. Weliswaar is er van historische bebouwing geen sprake meer (deze is waarschijnlijk voorafgaand aan de bouw van de wijk volledig gesloopt), maar de groene zone laat als structuur wel wat zien van de vroegere bewoningsstructuur van het gebied.

Figuur 38. De integrale ensembles van Veenendaal in kaart (zie ook kaartbijlage 6).

7 Themakaarten

7.1 Inleiding

Als we de geschiedenis van Veenendaal onder de loep nemen, dan zijn er enkele aspecten die er heel duidelijk uitspringen. Dat is in de eerste plaats de turfwinning in Veenendaal, waaraan het merendeels zijn topografische structuur en zijn bestaan in de eerste plaats te danken heeft. Een tweede grote ruimtelijke betekenis had vanaf de 19e eeuw de industriële ontwikkeling, die een tweede ruimtelijke veranderingsgolf voor Veenendaal teweegbracht. Religie liep in de afgelopen eeuwen als een sociaal-maatschappelijke lijn door die harde arbeid heen. Tenslotte kunnen we niet heen om de militaire perikelen die Veenendaal hebben getroffen, zowel in defensieve zin als voor wat betreft daadwerkelijke oorlogshandelingen.

7.2 Vervening

7.2.1 *Inleiding*

Alvorens we op Veenendaal inzoomen, belichten we kort de diversiteit aan ontginningen van veengebieden.

Agrarische veenontginningen behoren in Nederland tot de best onderzochte landschappen. Daarvoor zijn enkele belangrijke redenen aan te wijzen. Allereerst bevinden universiteiten met belangrijke historische en geografische vakgroepen, zoals de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Utrecht, zich in of nabij veenontginningen. Gebieden dicht bij universiteiten en onderzoeksinstituten worden vanuit deze disciplines traditiegetrouw goed onderzocht.²⁶ Een tweede reden is de – zeker in verhouding tot het zandgebied – veelal goede bronnensituatie, ook al reikt die niet altijd terug tot de ontginningsperiode.²⁷ Ontbrekende bronnen worden evenwel gecompenseerd door de aanwezigheid van een topografisch archief: de topografische structuur van een ontginning kan iets verklaren over de wijze van ontginning.²⁸

Veenontginningen zoals we die uit West-Nederland kennen waren primair agrarisch van karakter. Men streefde naar gebruik van het ontwaterde veen als akkerland, en na daling en klink van het maaiveld als weiland. Veenkoloniën echter zijn in veel gevallen jonger en werden gesticht met een ander doel, namelijk de winning van veen als brandstof. In Nederland vinden we dergelijke koloniën onder meer in West-Brabant, in de Hunzelaagte op de grens van Groningen en Drenthe en in de Peel op de grens van Noord-Brabant en Limburg. Het gaat doorgaans om verveningen met relatief dunne veenpakketten, waardoor het onderliggende zand na de vervening aan het oppervlak kwam. De veenkolonie Veenendaal ligt ten opzichte van andere veenkoloniën betrekkelijk geïsoleerd, maar is verhoudingsgewijs wel relatief vroeg tot stand gekomen. Het is bovendien één van de meest westelijke veenkoloniën. Meer westelijk werd in de nieuwe tijd wel verveend, maar dat leverde door de grondwaterstand doorgaans plassen op die werden drooggemalen.

Voor dit onderdeel kunnen we gebruik maken van de handelseditie van een proefschrift uit 1992, dat exclusief over de totstandkoming van de veenkolonie Veenendaal gaat.²⁹

---

²⁶ Dat komt onder meer ook tot uiting in de bodemkundige en historisch-geografische aandacht voor Wageningen en Bennekom vanuit de Landbouwhogeschool en de Stichting voor Bodemkartering, eerst te Bennekom en later te Wageningen gevestigd.

²⁷ De Bont, 2014

²⁸ De Bont, 2014

²⁹ Stol, 1992

7.2.2 De natuurlijke ondergrond

Bepalend voor de wijze waarop het gebied is ingericht is uiteraard de situatie die men aantrof toen men de beslissing nam om te gaan ontginnen.

In het reeds gevormde gletsjerdal van de Gelderse Vallei vormde het ijs in een jongere fase de stuwwal van Veenendaal-Emminkhuizer berg, die door erosie werd versneden tot de hoogten van de Emminkhuizer berg, de Grote Venlo en de Kleine Venlo. Vervolgens werden de laagten hieromheen opgevuld door dekzand, dat asymmetrisch werd afgezet, waardoor het westen lager werd dan het oosten en de afwatering dus in westelijke richting plaats ging vinden.³⁰

Door dat dekzand, het geringe verhang van het terrein en in het zuiden de afzetting van Rijnklei werd de afwatering evenwel bemoeilijkt, hetgeen op grote schaal tot veenvorming leidde. Dit water was afkomstig van de stuwwallen, zowel door afstroming als door kwel. De veengroei startte al in het Laat-Glaciaal en liep tot in het Holoceen³¹ door. Stol schat, naar eigen zeggen conservatief, in dat het veen tot 8 meter +NAP tegen de stuwwal op groeide, met uitschieters tot 15 meter +NAP.³² Reeds in 1545 geplaatste boringen toonden aan dat het veen ten noorden van de kern van Veenendaal dikker moet zijn geweest dan de lengte van de boor, 22 voet (circa 6,5 meter). Dit moet het dikste punt geweest zijn, vermoedelijk zo'n 7 meter. De hiervoor genoemde stuwwalresten raakten niet met veen overgroeid.³³ Recenter onderzoek laat de verspreiding van de verschillende soorten veen in de Gelderse Vallei zien. Plaatselijk heeft het veen in de zuidelijke Vallei nog een dikte van 3 meter. De auteurs benadrukken daarbij dat het veen het reliëf van het onderliggende landschap in belangrijke mate uitvlakte (figuur 39).³⁴

7.2.3 Middeleeuws gebruik van het veen

Op de flanken van de stuwwallen is in vele fasen van de pre- en protohistorie bewoning aantoonbaar, wat het aannemelijk maakt dat ook de venen in zekere zin al gebruikt moeten zijn, zonder dat er sprake was van een daadwerkelijke ontginning. Daarbij kunnen we denken aan het weiden van vee en het op kleine schaal steken van turf.³⁵ Tot ver in de Late Middeleeuwen was er sprake van relatief kleinschalig, niet-commercieel gebruik. De fase van het ontstaan van agrarische veenontginningen, zoals in het Kromme Rijngebied en het Eemland (vanaf 1100) ging aan de zuidelijke Vallei voorbij, vermoedelijk vanwege de moeilijke afwateringssituatie.³⁶

Aan de Gelderse zijde werden vanaf de 14e eeuw door de graaf, vanaf 1339 hertog van Gelre venen langs de stuwwallen ter ontginning uitgegeven. Gebruikt werden deze nieuwe ontginningen vanuit de bestaande dorpen en buurtschappen. Tot deze gebieden behoorden ook de Lunterse, Doesburger, Eder en Maner venen. Daarbij liepen de venen in enkele gevallen tot aan de grens met het Sticht, ten noorden van Veenendaal.³⁷ In 1390 besloot men de 'buurtschapsvenen' van elkaar te scheiden en in 1407 was er sprake van het privatiseren van eigendom.³⁸

³⁰ Stol, 1992, 19-20; Scholte Lubberink e.a., 2015

³¹ Het Holoceen is de periode vanaf 11.700 jaar geleden tot heden.

³² Stol, 1992, 23

³³ Stol, 1992, 23

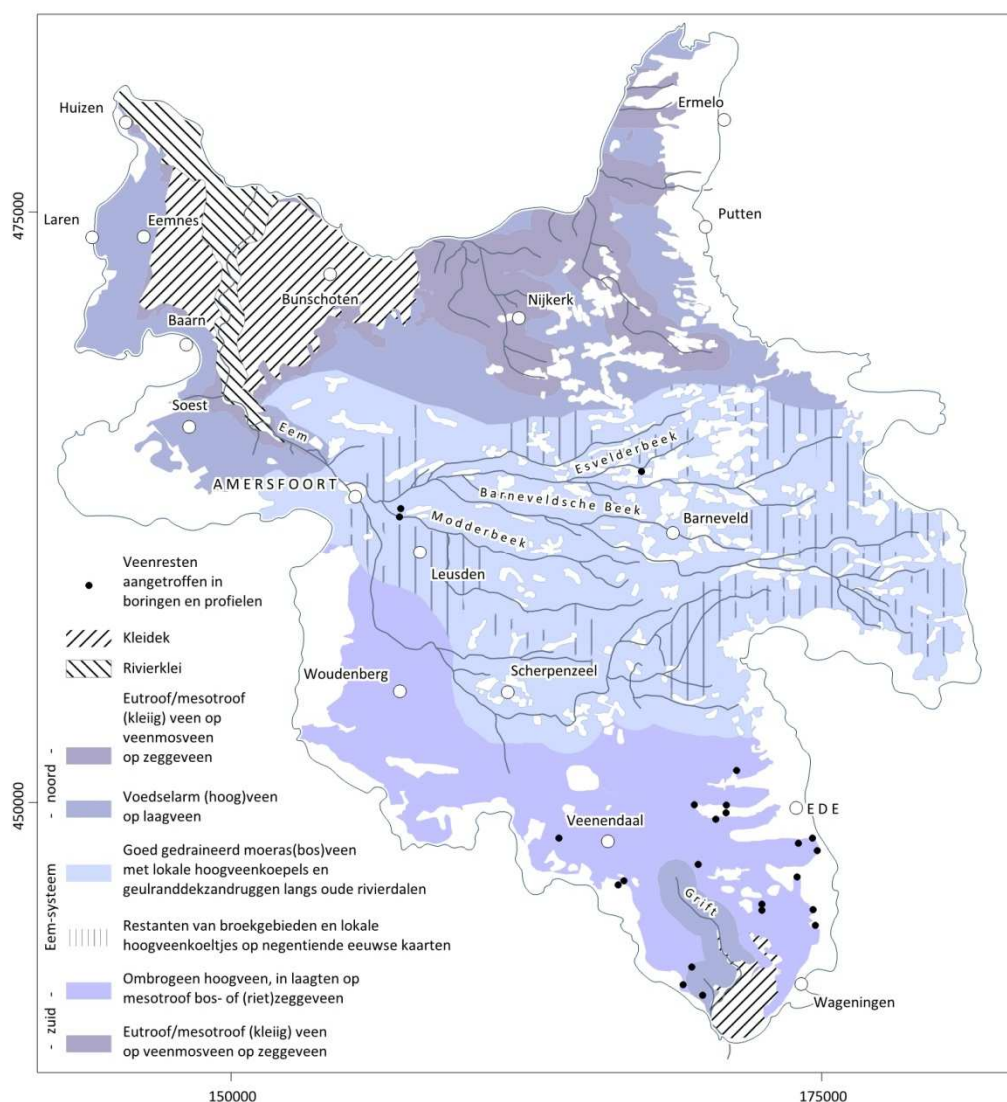
³⁴ Scholte Lubberink e.a., 2015, 30-32

³⁵ Stol, 1992, 24

³⁶ Stol, 1992, 24 & 27-29

³⁷ Het oude grensverloop tussen het Sticht en Gelre bleef tot 1960 bestaan, en is op de verveningskaart nog duidelijk herkenbaar (zie de ligging van de Gelderse venen).

³⁸ Stol, 1992, 25

Figuur 39. Reconstructie van het natuurlijke landschap voorafgaand aan de vervening (uit: Scholte Lubberink e.a., 2015).

Ook aan de Utrechtse zijde werden woeste gronden vanaf de 12e eeuw door de landsheer uitgegeven, en geleidelijk geprivatiseerd. Dat gebeurde onder meer in 1315 met woeste gronden in Rhenen. Vergeleken met de venen nabij de Gelderse dorpen langs de stuwval van Ede-Wageningen werd dit gebied echter maar extensief gebruikt.³⁹

7.2.4 Waterbeheersing in de pre-commerciële fase

Zoals we hiervoor al zagen was de waterstaatkundige situatie van de Vallei problematisch. Het water kon maar moeilijk weg. Het grote veenkussen in het hart van de zuidelijke Vallei fungeerde in de natuurlijke situatie bovendien als een waterscheiding. Het gebied ten noorden ervan waterde op de Zuiderzee af, het gebied ten zuiden ervan op de Rijn. De enige bekende natuurlijke afwatering in het zuiden was de Kromme Eem, tot 1960 ook de bestuurlijke grens tussen Wageningen en Rhenen.⁴⁰ De ontginningen langs de Veluwe en langs de Heuvelrug hadden in de Late Middeleeuwen hun eigen

³⁹ Stol, 1992, 26

⁴⁰ Keunen & Neeffjes, 2016

afwateringen tot stand gebracht, zoals de Gelderse Wetering voor de venen van Doesburg, Veldhuizen en Manen, die bij de Hornskolk in de Kromme Eem uitkwam.⁴¹ De Rhenense venen waterden in 1387, maar mogelijk al vanaf de 12e eeuw via de Landgraaf of Wetering af via de Grebbesluis. Een klein deel van de Rhenense venen waterde zeker al vóór 1474 via de Pickersgraaf op de Kromme Eem af. Die Pickersgraaf moet parallel aan de huidige Middenweg, net zuidoostelijk van de Veenendaals-Rhenense gemeentegrens, hebben gelegen (figuur 40).⁴²

Figuur 40. Midden in beeld loopt de Pickersgraaf van zuidwest naar noordoost, en sluit bij het woord Greb op de Grift aan. Het kaartbeeld dateert van omstreeks 1900.

Een toen technisch vrijwel onmogelijk hoogstandje is waarschijnlijk ook nooit in uitvoering gebracht: in 1165 besliste keizer Frederik I Barbarossa dat er een afleidingskanaal voor het Rijnwater door de Nude naar de Zuiderzee moest komen. Met de nog aanwezige venen was dat technisch zeer ingewikkeld.⁴³

⁴¹ Stol, 1992, 29

⁴² Stol, 1992, 31

⁴³ Stol, 1992, 33

In de 15e eeuw werd de eerste grote poging gedaan om de venen noordelijk van Rhenen geschikt te maken voor vervening en de waterstaat gelijktijdig sterk te verbeteren, en wel onder regie van bisschop David van Bourgondië (1427-1496). Hij liet tussen 1464 en een onbekend moment ná 1485 een ontwaterings- en turfafvoerkanaal aanleggen, de Bisschop Davidsgrift ofwel kortweg Grift, die we op de themakaart hebben aangegeven. Vanaf de Rijn groef men de eerste 1500 meter de bestaande Kromme Eem uit tot een breder kanaal. Vervolgens werd een nieuw kanaal aangelegd, even westelijk van de gehandhaafde Kromme Eem. Stol geeft aan dat daardoor de Grift niet werd belast met Gelders water en Gelderse grond niet werd geroerd, een bewuste keuze van de bisschop.⁴⁴ Ten noorden van de Hornskolk volgde de Grift vermoedelijk nog enkele kilometers de loop van de Kromme Eem, om daarna in een rechte lijn naar het noordwesten verder te lopen. De kerk van Wageningen en de kapel van Emminkhuizen werden vermoedelijk als oriëntatiepunt gebruikt.⁴⁵ Langs de westzijde van de Grift kwam de Veendijk te liggen (zie themakaart), die Stichtse grond tegen Gelders water moest beschermen en om als trekpad voor turfschepen te dienen. Deze laatste functie stond binnen het veenontginningsgebied voorop.⁴⁶ In 1474 werd *de facto* op verzoek van de erf- en veengenoten van Rhenen het beheer van de nieuwe structuren geregeld. De eigenaren van de individuele percelen moesten hun deel van de Grift en Veendijk onderhouden.⁴⁷ Vanaf die periode werd er ten noordwesten van de Pickersgraaf, dus in het zuidoostelijk deel van de huidige gemeente Veenendaal systematisch verveend.⁴⁸ Dat zou echter niet lang duren; door oorlog kwam het leven op het platteland stil te liggen en verlandde de Grift geleidelijk. Dat zou tot 1543 duren.⁴⁹

7.2.5 Commerciële verveningen vanaf 1546

Aanloop

Politieke veranderingen in de eerste helft van de 16e eeuw betekenden, dat de verveningen weer op gang konden komen. De overgang van het Sticht (1528) en Gelderland (1543) naar de Habsburgers zorgde ervoor, dat het grensgebied politiek in rustiger vaarwater kwam, ook al duurden conflicten over de grens voort.⁵⁰ Ook economisch kwam er een opleving, vooral in de steden, waardoor de vraag naar en de prijs van turf explosief toenam.⁵¹ Zo ontstonden er twee initiatieven om te vervenen, de ene van de veengenoten in de Gelderse en Stichtse venen, ten zuiden van de waterscheiding, en de andere van een consortium van Antwerpse ondernemers, geleid door Gilbert van Schoonbeke, ten noorden van de waterscheiding. Stol noemt ze, ter onderscheid, Rijn-octrooi en Zuiderzee-octrooi.⁵² Deze waterscheiding was een brede zone van zuidwest naar noordoost over de Grote Venlo.

Rijn-octrooi

Om tot nieuwe verveningen te komen moest het nodige voorbereid en daarna hersteld worden, want de werken uit de 15e eeuw – Grift, Veendijk en schutten - lagen er in 1543 verwaarloosd bij. Belangrijke aanpassing in de plannen was de verlenging van de Grift in noordwestelijke richting tot in de keizerlijke venen in het Sticht en in de Eder venen, dus verder naar het noordwesten (zie de themakaart). Op de huidige hoek van Gelders Benedeneind en Meentdijk zou de Zandvoortschut worden hersteld. Zuidelijk daarvan lag de Veendijk aan de westzijde, noordelijk ervan zou aan beide zijden van de Grift een

---

⁴⁴ Stol, 1992, 35

⁴⁵ Stol, 1992, 35

⁴⁶ Stol, 1992, 36

⁴⁷ Stol, 1992, 36

⁴⁸ Stol, 1992, 39

⁴⁹ Stol, 1992, 39

⁵⁰ Stol, 1992, 40 & 59; Keunen & Neefjes, 2016

⁵¹ Stol, 1992, 40

⁵² Stol, 1992, 41

trekpad komen.⁵³ De plannen werden in 1545 door de veengenoten vrijwel unaniem met instemming begroet.⁵⁴ Bij een veldinspectie bleek dat, zoals Van Schaik al had aangegeven, een rechte verlenging van de Grift rechtstreeks in de zandgronden van de Grote Venlo zou leiden. Daarom koos men voor een afbuiging naar het westen, waardoor de knik van de huidige Verlaat naar de huidige Hoogstraat/Zandstraat ontstond. Het octrooi werd op 12 maart 1546 verleend. Behalve een verlenging in westelijke richting kwam er ook een tak naar de Zwarte Eder venen, de nu gedempte watergang langs de Prins Bernhardlaan. In 1553 moesten die klaar zijn.⁵⁵ Daardoor ontstond de kenmerkende vork van het Zwaaipelein.

De samenwerkende veengenoten die het octrooi gekregen hadden – samen vormden zij een veencompagnie - kozen uit hun midden de coördinatoren van de werkzaamheden. Medio 1547 was 1408 morgen land voor vervening aangemeld, waarvan 386 morgen in het Sticht en 1021 morgen in Gelderland.⁵⁶

In 1551 was de verlenging van de Grift klaar. In totaal lagen er ongeveer 14 schutten, waarvan 4 in of nabij het huidige centrum van Veenendaal.⁵⁷ Het octrooi gold voor percelen tot een diepte van 600 roeden vanaf de Grift.⁵⁸

Zuiderzeeoctrooi

In 1549 ondernam keizer Karel V actie om te zien hoe zijn venen ten noorden van de waterscheiding beter rendabel gemaakt konden worden. Transport was op dat moment, bij gebrek aan een waterweg, het grootste probleem.⁵⁹ De Antwerpenaar Gilbert van Schoonbeke (1519-1556), die vermoedelijk via een veengenoot van het Rijnocrooi gehoord had over de mogelijkheden van de venen, bood aan Karel V in 1549 aan een kanaal van Amersfoort naar de Emminkhuizer berg te graven. De keizer gaf hem daartoe op 31 maart 1550 een octrooi. Hij mocht een grift aanleggen van Amersfoort langs de Lunterse beek door de keizerlijke venen in de Ginkel en eindigend bij de Grote Venlo, in een veen van de keizer bij Prattenburg. Hij mocht de grift verlengen naar Renswoude en Gelderland. De grift moest 6 meter breed worden, en op de bodem 5 meter. Langs de grift moest een trekpad komen. Voor de aanleg kreeg hij 6 jaar de tijd.⁶⁰

Daarnaast beloofde Van Schoonbeke voor minstens f 12.000,- te investeren, ondanks dat hij alle risico's op zich nam. Hij mocht in totaal 600 morgen veen kopen in de venen van Amerongen, Renswoude en in Gelderland. Vanaf 1 mei 1550 kreeg hij 36 jaar de tijd voor de ontvening. Van Schoonbeke kreeg het monopolie op gebruik van 'zijn' grift. Met andere kooplieden richtte hij voor de vervening een compagnie op.⁶¹

De grift van Schoonbeke, later bekend als de Schonebeker Grift, liep van de Heiligenberg bij Amersfoort in zuidoostelijke richting, om geleidelijk steeds verder in oostelijke richting af te buigen. Het laatste stukje van de Grift ligt dicht bij Veenendaals grondgebied, en buigt om de Emminkhuizer berg heen. Dat is de verlenging die in het octrooi specifiek was benoemd.⁶²

---

⁵³ Stol, 1992, 44

⁵⁴ Stol, 1992, 45

⁵⁵ Stol, 1992, 47-48

⁵⁶ Stol, 1992, 50-51

⁵⁷ Stol, 1992, 54

⁵⁸ Stol, 1992, 102; 1 roede was 3,8 meter.

⁵⁹ Stol, 1992, 61

⁶⁰ Stol, 1992, 63

⁶¹ Stol, 1992, 63-64

⁶² Stol, 1992, 66

Voor de huidige gemeente Veenendaal is van belang dat Van Schoonbeke 270 morgen inbracht in zijn compagnie. Daarbij liggen 70 morgen in de Emminkhuizer venen en 100 morgen nabij de Prattenburg op het huidige grondgebied van de gemeente.

De 70 morgen, het gebied tussen het Grote Venlo (de huidige begraafplaats) en de Emminkhuizer berg, hoorden toe aan het Karthuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht. Van Schoonbeke kreeg in maart 1550 van de Kartuziers toestemming het stuk grond af te graven voor een pachtprijs van f 12.000,- voor 32 jaar. Ontsluiting vond plaats via de Schonebeker Grift aan de west- en noordzijde, later bekend als de Vossewetering. Het contract werd tussentijd ontbonden, maar gegraven is er wel.⁶³ Of Van Schoonbeke zelf ooit zijn beleggingsproject in Veenendaal bezocht, weten we niet. Beide percelen staan op de themakaart weergegeven.

Waterscheiding

Stol merkt op dat iedereen de waterscheiding kende en als vanzelfsprekendheid beschouwde, maar dat men soms flexibel omging met de ligging ervan. Zo wilde Van Schoonbeke in 1553 zijn turf uit de 100 morgen bij Prattenburg niet via zijn eigen grift, maar via de Grift naar de Rijn afvoeren. De belangrijkste reden daarvoor was dat de verbinding om vervolgens in Antwerpen uit te komen vanaf de Rijn veel eenvoudiger was. In 1554 kreeg Van Schoonbeke toestemming van de keizer, nadat de veengenoten uit het zuiden voorwaarden gesteld hadden. Om te voorkomen dat de zuidelijke Grift naar het noorden zou 'leeglopen', moest de verlengde grift van Van Schoonbeke zo'n 640 meter van de Grift uit 1546 vandaan blijven. Het veen uit de 100 morgen bij Prattenburg mocht dan naar het zuiden afgevoerd worden. Daarvan moest overigens volgens de overeenkomst 20 morgen onvergraven blijven. De Grift werd vervolgens westelijk van de huidige Rondweg-West verlengd tot het stuk waar deze ook nu nog niet verder naar het westen doorloopt, namelijk tot de lijn Muurwaluw-Elgarpad. In 1561 werden tenslotte nog twee tot dan toe ongebruikte percelen langs de westelijke tak van de Grift door de keizer verpacht, ongeveer ter plaatse van de huidige Brouwersgracht en van het Prins Willem-Alexanderpark.⁶⁴ De ontwikkelingen van 1554-1561 zorgden voor een verplaatsing van de waterscheiding in westelijke richting, maar beide nog in het Ruisseveen van noordoost naar zuidwest.

De rol van Van Schoonbeke

Samenvattend kunnen we de rol van Gilbert van Schoonbeke als volgt uitleggen:

- Hij kreeg toestemming om een afvoerkanaal aan te leggen vanaf Emminkhuizen richting Amersfoort. Van een aangelegde verlenging ligt een deel nabij de Rode Haan op Veenendaals grondgebied;
- Hij kreeg vanaf 1 mei 1550 36 jaar de tijd om percelen die door hem aangebracht werden, te vervenen. Daartoe behoorden 100 morgen in de Stichtse Venen en 70 morgen in de Emminkhuizer venen, beide nu op Veenendaals grondgebied (zie themakaart);
- Vanaf 1554 zorgde hij voor verlenging van de Grift van het Rijnocrooi tot aan de huidige lijn Muurwaluw-Elgarpad. Het westelijke deel van zijn 100 morgen werd ingericht als nieuwe waterscheiding (de lichtblauwe strook op de themakaart).

7.2.6 Een veenkoloniaal landschap: Veenendaal

De organisatie van de vervening leidde ertoe dat er geleidelijk een bestuurlijke organisatie voor een duidelijk begrensde gebied ging ontstaan. Dat leidde tot het ontstaan van een gemeenschap, waarin ook

⁶³ Stol, 1992, 72-73

⁶⁴ Stol, 1992, 74

werd besloten over kerk, onderwijs, brandweer en armenzorg. Van een zelfstandige jurisdictie was echter geen sprake, want men bleef behoren onder de gerechten van Ede, Rhenen en Renswoude, waarvan de grenzen op de themakaart zijn weergegeven.⁶⁵

Hoe ontwikkelde zich nu een nederzetting ter plaatse van het huidige Veenendaal? Zeker is, dat er in 1545 nog geen bebouwing stond, toen de landmeter Van Schaik het gebied inspecteerde. Voor het eerst werd er over een mogelijke kerkstichting gesproken in 1552, tijdens een vergadering van veengenoten. Die kerk zou nodig zijn voor de turfgravers van beide zijden, want de dichtstbijzijnde kerk lag twee uur lopen weg, zonder dat men specificeerde om welke kerk het ging. Men stelde op dat moment de Grote Venlo, *een zeekeze zanthuevel*, voor. Dat was ook de plek waar beide griften eindigden. Wegen, straten, woningen en een marktveld werden hier gewenst. Dat men beide turfgravingen combineerde was mogelijk om een groter financieel draagvlak te krijgen. Tussen 1553 en 1559 werd van tal van personen en instellingen toestemming verkregen. Financiële steun verwierf men daarna ook, zij het met enige vertraging.⁶⁶

Ook de Kartuziers, de grondeigenaren van het Grote Venlo, waren in principe vóór de bouw van een kerk aldaar, en dienden in 1555 zelf een verzoek in om daar ook een windmolen te mogen bouwen. De ambachtsheer van Renswoude, waar ook een molen stond, was het hiermee echter niet eens. De Kartuziers zagen een proces niet zitten en zochten een nieuwe plek voor hun molen. In 1563 vond de verplaatsing naar de nieuwe plek plaats, zeer waarschijnlijk de Kleine Venlo. Als gevolg van een zakelijk conflict tussen de Kartuziers en de veengenoten besloten de veengenoten, ook de kerk op de Kleine Venlo te bouwen. Dit gebied behoorde kerkelijk en wereldlijk tot Rhenen, in tegenstelling tot de Grote Venlo, die wereldlijk onder Renswoude viel. Daarmee werd de omgeving van de splitsing van de Grift het centrum van de nieuwe nederzetting. In augustus 1561 werd de knoop definitief doorgehakt. Bij de kerk zou een markt worden aangelegd. In april 1562 werd de plek in het veld onderzocht. Op 1 mei 1566 werd de kerk geconsacreerd door de vicaris-generaal van de aartsbisschop van Utrecht. Ze werd gewijd aan Sint-Salvator. In die akte wordt ook voor het eerst van de naam *Veenendael* gesproken (figuur 41). Vermoedelijk was de eerste bebouwing van het dorp aan weerszijden van de kerk en langs de westzijde van de Kerkewijk in noordelijke richting gepland.⁶⁷ Het economisch functioneren van de markt was in particuliere handen (figuur 42), en werd niet door de veengenoten gecoördineerd.⁶⁸ Nadeel van de ligging van de kerk op de Kleine Venlo was wel, dat het concessiegebied van het Rijnocctrooi de lasten alleen moest dragen.⁶⁹

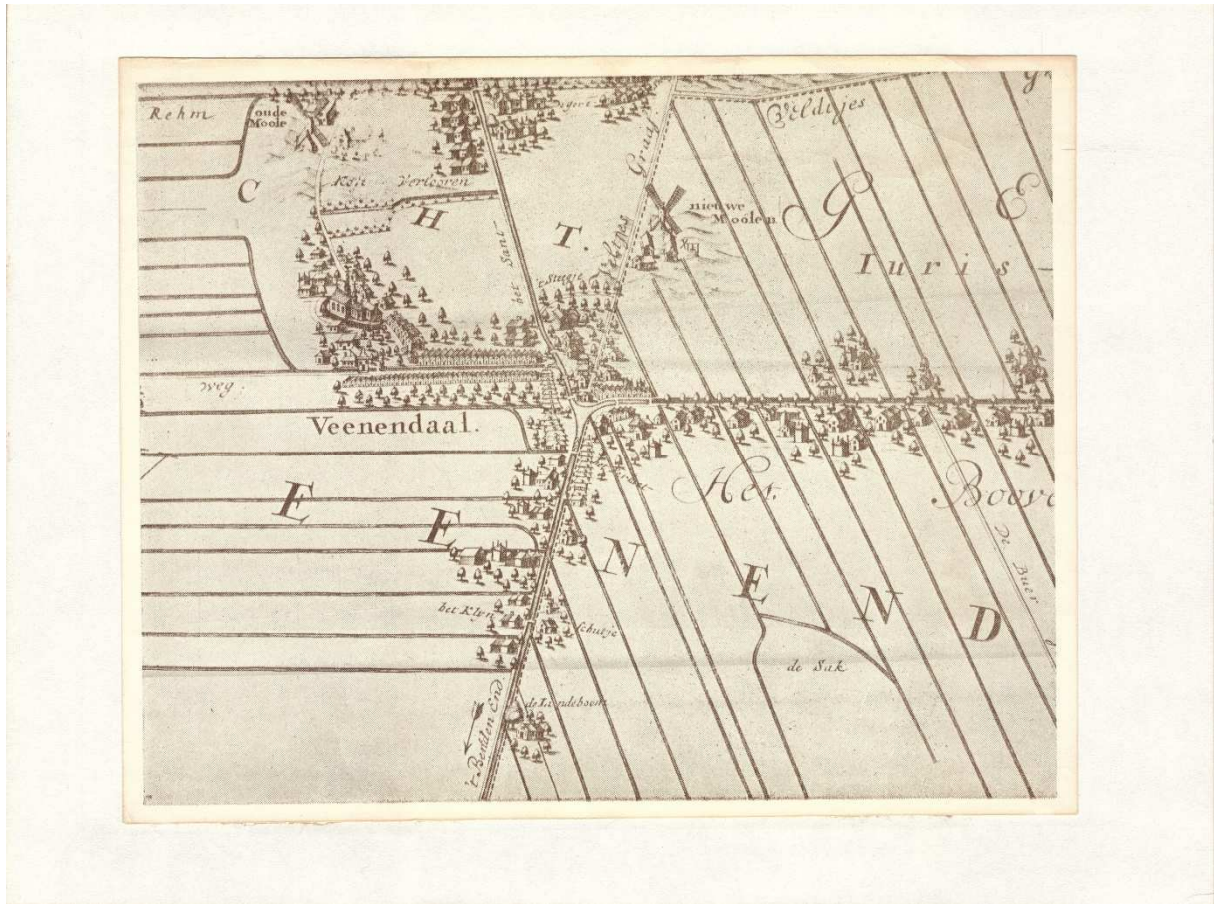
⁶⁵ Stol, 1992, 89

⁶⁶ Stol, 1992, 91-93

⁶⁷ Stol, 1992, 93-97 & 99

⁶⁸ Stol, 1992, 99

⁶⁹ Stol, 1992, 103

Figuur 41. Kaart van Justus van Broeckhuijsen van Veenendaal, late 17e of vroege 18e eeuw. Het fraaie aan deze kaart is dat de structuur van wijken haaks op de griften, inclusief de tandwijken, hier heel goed op te zien is (bron: digitale collectie Gemeentearchief Veenendaal).

Figuur 42. De Markt in Veenendaal (foto: CeesJan Frank).

7.2.7 Een nieuwe fase in de commerciële vervening

Met het aflopen van het Rijnootrooi in 1546 en het Zuiderzeeootrooi in 1586 begon een nieuwe fase, omdat nu ook nieuwe venen aangebracht konden worden. Dat waren voornamelijk gronden in de Stichtse Venen, deels binnen het concessiegebied van 1554. Buiten het concessiegebied breidde men uit richting de meentgronden onder Rhenen, in het noordwesten in het Ruisseveen en in de Emminkhuizer venen.⁷⁰ De meentgronden onder Rhenen lagen buiten de huidige gemeente Veenendaal, zodat we daar nu niet op ingaan. Het Ruisseveen is wel relevanter, en lag direct noordwestelijk van de 100 morgen die Van Schoonbeke in 1554 inbracht. De ingebrachte stroken lagen in het uiterste westen van de huidige gemeente Veenendaal, tegen de jurisdictiegrens van Rhenen met Amerongen, en hoorden sinds 1459 aan de landsheer, die ze in leen uitgaf. In 1578 en 1590 werd achtereenvolgens 54 en 36 morgen ingebracht. De contributie hiervoor werd gebruikt voor de kerk van Veenendaal, onder meer de aanschaf van een klok. De Grift van de concessie uit 1546 werd met een knik tot in deze percelen doorgetrokken. Daarbij verschoof een te handhaven waterscheiding tweemaal in westelijke richting (helblauwe stroken op de themakaart, westelijk van de lichtblauwe waterscheiding van Van Schoonbeke).⁷¹

Tussen de Emminkhuizerberg en de Veldgensgraaf, ter plaatse van de huidige Nieuweweg-Noord, lagen ook venen. Deze waren eigendom van de Kartuijzers, die al meerdere malen geprobeerd hadden deze in het Rijnootrooi te brengen. Op onder meer geografische gronden werd dat afgewezen. In 1577 gingen de veengenoten alsnog akkoord met het inbrengen van 50 morgen bovenop een eerdere 20 morgen in het afvoergebied van de Grift. Uiteindelijk zouden de Kartuijzers al hun venen moeten inbrengen, was het standpunt van de veengenoten. Uiteindelijk werd na sluiting van het akkoord

⁷⁰ Stol, 1992, 114-115

⁷¹ Stol, 1992, 121

vooreerst 87 morgen ingebracht, van welk plan een kaart is vervaardigd. Het plan is vrijwel exact zo uitgevoerd, en wordt nu begrensd door de Zijdewetering in het noorden, de Kooiweg in het westen, de Munnikenweg in het zuiden en de Nieuweweg – Rondweg-West – Nieuweweg-Noord in het oosten. Op de hoofdwijk stonden vijf dwarswijken. De buitenste strook, dus tegen Kooiweg en Zijdewetering, was een *voorcoop* die als onvergraven dam moest blijven liggen. Ook na 1577 werden nog landerijen in de Emminkhuizer venen ingebracht, maar die zijn lastig te lokaliseren.⁷²

7.2.8 Van ontvenen naar landbouw

Na het grootschalig ontvenen bleven schrale zandgronden achter. Vanaf 1568 werd daarover al door de veenraden, het bestuur van de veengenoten, gesproken. Tegelijk ook konden door de bevoegde instanties tienden van de nu productieve gronden geheven gaan worden. De snelheid van het proces is echter door de fragmentarische bronnen lastig te achterhalen. Uit diverse bronnen blijkt echter dat het een lastig en langdurig proces was, zoals Stol het noemt. Het ontbreken van voldoende mest en het particulier initiatief als drijvende kracht zou daaraan mede debet zijn.⁷³

De verkaveling zoals we die kennen van de kadastrale minuutplans uit 1832 gaat grotendeels terug op die uit de periode voor de vervening. De indeling in stroken moet echter tijdens de vervening of nog later tot stand gekomen zijn. Wijken werden soms loodrecht op de hoogtelijnen aangelegd en dan met een bocht op de griften aangesloten, iets wat we onder meer aan het Gelders Benedeneind en in de Emminkhuizer venen zien.⁷⁴ Na de vervening vervielen de meeste wijk-namen, op die van de Kerkewijk en de Jufferswijk na.⁷⁵

Het typische beeld van een veenkolonie, met bewoning aan één of beide zijden van een kanaal, vinden we ook in Veenendaal. Stol onderscheidt de Bovenbuurten langs de twee verlengingen van de Grift, de Middelbuurten in de kern en de Benedenbuurten langs de oude Bisschop Davidsgrift (figuur 43). Afwijkingen waren de verzorgingskern bij de kerk en de nieuwe bewoningsas langs de Heuvelrug, de Beneden-Middelbuurt. Stol denkt aan de late 17e eeuw als ontstaansperiode, toen het lage gebied te nat was.⁷⁶

In de nederzettingen was al vóór 1749 de textielnijverheid een factor van betekenis, terwijl typische verzorgingsfuncties als brouwerijen en bakkerijen in 1552 al werd opgericht. De ontsluiting over water zorgde ook voor de huisvesting van schippers in de vroege 17e eeuw. De aanwezigheid van brandstof zorgde voor de bouw van kalkovens, al rond 1631.⁷⁷

---

⁷² Stol, 1992, 125

⁷³ Stol, 1992, 181-185

⁷⁴ Stol, 1992, 186-187

⁷⁵ Stol, 1992, 186

⁷⁶ Stol, 1992, 188

⁷⁷ Stol, 1992, 188

Figuur 43. Het Gelders Benedeneind (foto: CeesJan Frank).

7.2.9 Een tekenende armoede

Wie goed naar het kadastraal minuutplan uit 1832 kijkt, ziet daar een opmerkelijke hoeveelheid in woninkjes onderverdeelde boerderijen en tal van ogenschijnlijke kleine huisjes achter grotere panden aan de straat. Het beeld komt ten dele overeen met dat van de Amsterdamse Jordaan met zijn bekende krotten (figuur 44).

Figuur 44. In deze uitsnede van het kadastraal minuutplan uit 1832 van de 'Middelbuurt' herkennen we onder de M een rij kleine woninkjes aan een pad haaks op de openbare weg.

Stol hangt de zich ontwikkelende armoede aan het verdwijnen van het stedelijk kapitaal uit Veenendaal met het aflopen van de turfwinning. De opsplitsing van rijke grondeigenaren naar vele kleine, armere lieden trad al in de vroege 17e eeuw in. Geleidelijk verscherpte zich het conflict naar de verkiezing van veenraden en het contrast tussen de Utrechtse veenraden en de gewone Veenendaler.⁷⁸ Na de bloeiende 16e eeuw waren de meeste kooplieden met hun kapitaal weer vertrokken en zorgden ervoor dat Veenendaal, ondanks zijn nijverheid, meer op zichzelf teruggeworpen raakte.⁷⁹ De financiële welvaart van de Gouden Eeuw uit West-Nederland ging aan Veenendaal voorbij.

⁷⁸ Stol, 1992, 191

⁷⁹ Stol, 1992, 193

7.2.10 Het kaartbeeld

Op de themakaart hebben we, voornamelijk aan de hand van de gegevens van Stol, de verschillende fasen in de vervening door middel van begrensde gebieden weergegeven. Opgenomen is daarnaast de natte en droge infrastructuur die met de vervening samenhangt. Enigszins hypothetisch daarbij zijn de sloten die terug te voeren zouden zijn op wijken. Het patroon is na de vervening verder verdicht, en niet altijd is heel duidelijk welke sloot wel en welke niet op een wijk teruggaat. Een belangrijke indicatie daarvoor is het knikje aan het einde van de wijk, mogelijk bedoeld om de draai van de boten de Grift op te vergemakkelijken. De knik is namelijk altijd in de afvoerrichting van de turf aangelegd. We zien langs de Beneden- en Boveneindse Grift een veel onregelmatiger patroon van vrij zekere wijken met een knikje aan het einde dan in het zuidwesten van de gemeente, waar veel vastere afstanden lijken te zijn. In beide gevallen is niet duidelijk of tussenliggende kavelsloten ook al uit de verveningsperiode dateren. We hebben ze alleen langs de Boven- en Benedeneindse Grift in kaart gebracht, omdat we op basis van de onregelmatige afstanden van de zekere wijken het vermoeden hadden, dat er meer afvoersloten geweest moesten zijn. Daar zit dus nog een onzekerheid in de kaart. In enkele gevallen kunnen we die onzekerheid wegnemen door vergelijking met ouder kaartmateriaal, zoals met de kaart van Justus van Broekhuizen, waardoor we voor de omgeving van het Verlaat onze kaart op enkele aspecten konden aanscherpen. Plekken met opvallende ruimtelijke structuren zijn de locaties met wijken met vertanding (zoals richting Prattenburg) en vertandingen in gerende/toelopende structuren, zoals bij De Zak in de Gelderse venen. Hoe laatstgenoemde structuur ontstaan is, is niet bekend.

Opvallend is ook de vertandende wijkstructuur zuidelijk van het Kleine Venlo, naar alle waarschijnlijkheid zo aangelegd zodat men niet door de kleine stuwwal heen hoefde te graven (figuur 45).

Figuur 45. De veenkolonie Veenendaal in de Gelderse Vallei, een kleine eeuw na de start van de grootschalige turfwinning. Het noorden is rechts. We herkennen de Zwaluwstaart, de Kerkewijk (van midden naar boven) met de kerk en de molen, alsmede naar rechts de Gilbert van Schononbecksgrifft (Gelders Archief, archief Huis Keppel, inventarisnummer 1536, d.d. 1628 – 1651).

7.2.11 Bouwkunst en stedenbouw

Uit de hoofdperioden van de vervening zijn in Veenendaal nauwelijks gebouwde relictten bewaard gebleven. Van de oudere bebouwing van voor 1850 is langs de hoofdontginningsstructuren voor zover zichtbaar niets over als gevolg van de expansie en sterke vernieuwing die Veenendaal vanaf de tweede helft van de 19e eeuw doormaakte. Het is evenwel niet ondenkbaar dat binnen de aaneengesloten bebouwing langs de Hoofdstraat achter de jongere voorgevels nog summiere resten van bebouwing van voor 1850 aanwezig zijn. Waarnemingen in het veld duiden hier echter niet op. Belangrijkste en vrijwel enige gebouwde herinnering aan de oudste veenkolonie is de in de 16e eeuw gestichte dorpskerk (figuur 46).

De stedenbouwkundige ontwikkeling van Veenendaal door de eeuwen heen is nauw verbonden geweest met de oorspronkelijke hoofdontginningsstructuren. Tot eind 19e eeuw volgde de dorpsuitbreiding die eeuwenoude structuren: de oude linten langs waterwegen dienden als bouwlocatie. Ondanks het verdwijnen van de waterwegen zijn de oude ontginningsstructuren nog steeds herkenbaar aan de gevarieerde lintbebouwing, die onafhankelijk van de er achter gelegen jongere wijkstructuren is ontstaan. In de vooroorlogse stedenbouw was de veenontginningsstructuur en de daarmee samenhangende verkaveling leidend. Nieuwe straten werden aangelegd in de bestaande verkavelingen en oriëntaties. Pas na de Tweede Wereldoorlog werden de onderliggende structuren meer losgelaten, al wordt in de oriëntatie van de gebouwen vaak nog vastgehouden aan de prestedelijke verkavelingen.

Figuur 46. De Oude Kerk in het centrum van Veenendaal is het enige bewaard gebleven gebouw uit de stichtingsperiode van het veenontginningsdorp.

7.3 Industrie

7.3.1 Industriële ontwikkeling

Veenendaal was eeuwenlang een turfwinnings- en later een agrarische nederzetting (figuur 47).

Figuur 47. Aanzicht van Veenendaal, 1750, door Jan de Beijer.

De omvangrijke industriële ontwikkeling van Veenendaal sinds de 19e eeuw is lange tijd sterk bepalend geweest voor het dorpsbeeld. Veenendaal oogde als een heus fabrieksdorp, met grote bedrijfscomplexen, schoorstenen en arbeiderswoonbuurten. Veel is verdwenen. Na de sluiting van de grote textiel fabrieken zijn de meeste gesloopt en werden de terreinen voor andere doeleinden in gebruik genomen.

Van de 19e-eeuwse en oudere bedrijfsgebouwen in Veenendaal is nauwelijks iets behouden gebleven. Sloop en modernisering van oude gebouwen hebben veel sporen uitgewist. Molen “De Vriendschap” aan de Nieuweweg kan als het oudste Veenendaalse bedrijfsgebouw worden beschouwd, al is de stellingmolen grotendeels een reconstructie uit 1995. De onderbouw dateert uit 1872. Van de Oude of Stichtse Molen is niet veel meer over dan een gedenkplek aan de Molenstraat, met een oude molensteen en een mogelijk nog 17e-eeuws gevelsteentje met de afbeelding van een windmolen (figuur 48). De “Nieuwe Molen” heeft zijn oorsprong in 1630 en verrees aan de Mulderslaan. In 1911 werd de oude grondzeiler afgebroken en vervangen door een stellingmolen, die nog steeds bestaat.

De 19e-eeuwse industriële geschiedenis van Veenendaal is in het dorpsbeeld verder vooral bewaard gebleven in een enkele directeurswoning. Zo resteert van de Frisia Wolspinnerij, voorheen de Machinale Sajtfabriek D. van Woudenberg, alleen de imposante dubbele directeursvilla annex kantoor uit 1890, gelegen aan de Kerkewijk. Aan het grote complex van de Veenendaalsche Stoomweverij, hoek Zandstraat-Weverij herinnert de in 2007 in de nieuwbouw herplaatste stichtingsteen uit 1861.

Figuur 48. Herinnering aan de Oude of Stichtse Molen.

Het complex van de Hollandia Wolfabriek staat nog wel voor een belangrijk deel overeind en is inmiddels herbestemd. Het gebouwensemble aan Verlaat is vanaf 1899 in verschillende bouwfases gegroeid en bestaat uit grote bakstenen bouwdelen van vier bouwlagen met platte daken, grote roedenramen onder lateien en een fabrieksschoorsteen, één van de weinige nog resterende schoorsteenpijpen in Veenendaal. Aan de Kerkewijk bevindt zich een tweede grote historische fabriek, die bewaard is gebleven: de Ritmeester Sigarenfabriek uit 1912-1913. Het grote complex is herhaaldelijk uitgebreid en gewijzigd en bestaat uit verschillende bouwdelen met platte daken en lichtkappen. Het voorste deel is als gemeentelijk monument beschermd. Aan weerszijden van de fabriek staan aan de Kerkewijk de eerste directeurswoning uit 1913 (Kerkewijk 63, gemeentelijk monument) en een tweede, Middelwijk, uit 1940-1941, de herbouw van een in de oorlog verwoeste directiewoning uit 1910. Verderop aan de Kerkewijk herinnert een bakstenen kantoorgebouw uit 1910 (nummer 115) en een iets oudere directeurswoning uit 1902 (nummer 113) aan de textielabriek van de Maatschappij voor Textielindustrie v/h Roessingh en Zn. Het kantoorgebouw met zijn natuurstenen entreepartij en gevels met pilasters en roedenramen is een markant voorbeeld van nieuw-historiserende bouwkunst. Er staat nog een grote directeursvilla aan de Kerkewijk. Nummer 126, gebouwd in 1904, is de vroegere woning van de directeur en tevens kantoor van de gasfabriek.

Figuur 49. Onderdeel van het complex van Solvay en Duphar aan de Nieuweweg. Karakteristieke bedrijfsarchitectuur uit de jaren 50.

Tot de oudere bedrijfsgebouwen behoort verder het verbouwde restant van een sigarenfabriek aan Verlaat 33, die later tot N.V. Stoom- Vermicelli- en Macaronifabriek (De Krul, Firma Blanken en van Buuren) werd omgebouwd. Aan de achterzijde is het wellicht nog laat 19e-eeuwse bedrijfspand herkenbaar aan de pakhuisachtige architectuur en de rondboogvensters.

Verdwenen in de loop van de vorige eeuw de belangrijke textiel- en sigarenindustrieën uit Veenendaal, er vestigden zich ook vele nieuwe bedrijven, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn voorbeelden van deze jongere bedrijvigheid opgenomen, zoals het grote complex van de voormalige SKF Kogellagerfabriek aan de Wageningse laan. Het complex uit 1950-1951 behoort tot de mooiste voorbeelden van vroegnaoorlogse bedrijfsbouwkunst in de stijl van de Delftse school in Veenendaal. Uit dezelfde periode (1947) dateert het complex van Dishman Netherlands (voorheen Solvay en Duphar; figuur 49) aan de Nieuweweg, één van de weinige grote bedrijven die nog zijn gevestigd in de kern van Veenendaal. Dishman verwerkt een bijproduct van de wolindustrie tot diervoeding, cosmetica en geneesmiddelen. Dishman is onder meer gehuisvest in een markant gebouw met betonskelet en bakstenen vullingen aan de Nieuweweg.

Bedrijvigheid van bescheidener omvang was er natuurlijk ook in Veenendaal. Werkplaatsen, smederijen, timmerbedrijven, etc, waren vaak gehuisvest in eenvoudige kleinschalige gebouwen, waarin werken en wonen werden gecombineerd. In de Wilhelminastraat is zo'n werkplaats met bovenwoning bewaard gebleven. Het betreft het schildersbedrijf van J. Nannenbergh, gebouwd in 1913 naar ontwerp van B. van Kreel.

De jongste "bedrijfsgebouwen" op de cultuurhistorische waardenkaart dateren uit de jaren 70 van de vorige eeuw. Een voorbeeld is het kantoorgebouw Vijftien Morgen 1-27 uit 1975, een groot bakstenen gebouw met vensterstroken met betonnen penanten en lateien, met kenmerken van het structuralisme.

Uit 1978 dateert het opmerkelijke complex De Vendelhof (Vendelier 1-43), bestaande uit twee ensembles geschakelde zeshoekige kantoorunits, eveneens volgens structuralistische principes. Dit complex is gesitueerd in het bedrijfengebied De Faktorij en De Vendel, dat in de jaren 70 werd ontwikkeld tussen A12 en Rondweg West (figuur 50).

Voor de talloze arbeiders die werkten in de Veenendaalse fabrieken werden vanaf het einde van de 19e eeuw vele woningen gebouwd. Initiatiefnemers waren in het begin nog de fabrieken zelf. Zie de woningen aan de Oranjestraat 2-11, De Engelse Stad, gebouwd in opdracht van de Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij, en de inmiddels sterk verbouwde woningen aan de Wilhelminastraat 13-27, die in 1901 door Scheepjeswol (D.S. van Schuppen) werden gebouwd. Ook waren er initiatieven van particuliere bouwers en filantropische instellingen. De Hervormde kerk liet in 1912 aan de Valleistraat een rij arbeiderswoningen bouwen en in 1910 realiseerde de particulier S. Goverts aan de Parallelweg voor eigen rekening een rij arbeiderswoningen. Het waren zonder uitzondering eenvoudige, in rijen geschakelde woningen van bescheiden omvang. Vanaf de vroege 20e werden coöperatieve woningbouwverenigingen actief op het gebied van de volkswoningbouw. Bekende complexen zijn die van de Patrimonium's Bouwvereniging aan de Keucheniusstraat en omgeving (1920-1922) en de Veenendaalsche Woningstichting aan de Davidsstraat (1920). Met hun ruime opzet en tuinen hebben deze complexen het karakter van tuindorpen. Ook in de jaren 30-50 werden nog vele woningen gebouwd op initiatief van de Veenendaalse fabrieken zelf. Voorbeelden zijn de woningen van Hollandia aan de P.H. van Rijnstraat (1934), Bilderdijkstraat (1935) en De Savornin Lohmanstraat (1935-1936), de SKF-woningen aan de Van Hogendorpstraat 2-24 (1954), Dr. De Visserstraat 1-15 en Van der Duyn van Maasdamstraat (1954).

Figuur 50. De Vendelhof bestaat uit verschillende geschakelde zeshoekige kantoorunits en is typerend voor de periode rond 1975-1980.

Volkswoningbouw, voornamelijk ten behoeve van de vele Veenendaalse fabrieksarbeiders ging ook na de Tweede Wereldoorlog door, in het bijzonder in de jaren 40 en 50 in de uitgestrekte uitbreidingswijk Het Franse Gat.

7.3.2   *Fabrieken*

Op de themakaart hebben we de verschillende fabrieksterreinen met een nummer aangegeven. Deze corresponderen met tabel 1. De ordening is chronologisch in tijdsblokken. Van jongere bedrijven hebben we niet altijd meer de individuele naam aangegeven.

Nummer	Naam
1	Nijverdal
2	Veenendaalse Stoomspinnerij en Weverij
3	Machinale sajefabriek van D. van Woudenberg, later Frisia Wolspinnerij N.V.
4	Veenendaalse Stoomspinnerij en Weverij
5	N.V. Veenendaalsche Sajet- en Vijfschachtenfabriek v/h Wed. D.S. van Schuppen en Zoon
6	Nederlandsche Wolspinnerij (NEWO), later Leidse Wolspinnerij
7	N.V. Rhenensche Cravatten- en Confectiefabriek (v/h forma Roessingh), later Panter
8	Sigarenfabriek Ritmeester
9	Machinale sajefabriek van D. van Woudenberg, later Frisia Wolspinnerij N.V.
10	Fa Gebroeders Van Leeuwen, Stoom Sajet- en Kousenfabriek 'De Hoop', later Hollandia Wol- en Kousenfabrieken
11	Gasfabriek
12	N.V. Rhenensche Cravatten- en Confectiefabriek (v/h firma Roessingh), Nieuwe Fabriek, later Ritmeester
13	N.V. Veenendaalsche IJzerindustrie v/h G.H. van Leeuwen
14	N.V. Verenigde Garen- en Textielfabrieken Amsterdam (WOLKA)
15	Gebr. Van Schuppen's Tabak- en Sigarenfabriek 'De Nijverheid', later Ritmeesterfabriek
16	Ritmeesterfabriek
17	Sigarenfabriek Monte Christo
18	Gebr. Van Schuppen's Tabak- en Sigarenfabriek 'De Nijverheid', later Ritmeesterfabriek
19	Ritmeesterfabriek
20	Tricotfabriek Pehavee
21	Artetextil
22	Sigarenfabriek Cavansa
23	Wolspinnerij Louis Feitz N.V., later Boxal
24	Koekjesfabriek 'De Jong'
25	Textielfabriek Sandbrink
26	Melkfabriek 'Verniez'
27	SKF
28	Groeneveldselaan
29	Groeneveldselaan
30	Groeneveldselaan 2
31	Carolanfabriek
32	Kimberley-Clark Holland
33	Van Schuppen Chemie
34	Hollantor
35	Bakkerijfabriek 'Van Kooten'
36	Beco

Tabel 1. Fabrieksterreinen of delen van fabrieksterreinen in de gemeente Veenendaal.

7.4 Religie

Naar landelijke maatstaven heeft de gemeente Veenendaal veel inwoners met een christelijke geloofsovertuiging. Van oudsher kent de gemeente een groot aantal gezindten en speelt het geloof een belangrijke rol in het openbare leven, politiek, onderwijs en verenigingsleven. Hoewel de hervormde gemeente de grootste kerkelijke gemeenschap vormt zijn er ook veel inwoners met een reformatorische achtergrond en Veenendalers die lid zijn van de Gereformeerde Gemeente, de Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband) en de Hersteld Hervormde Kerk. Verder is er een rooms-katholieke gemeenschap.

Een en ander heeft geresulteerd in een rijk en boeiend kerkenlandschap, het meest zichtbare aspect van het religieuze gebouwde erfgoed in de gemeente Veenendaal.

Oudste getuigenis van de Veenendaalse geloofsbeleving is de Oude kerk aan de Markt, waarvan het koor in 1566 ingewijd werd als Sint-Salvatorkerk door de vicaris-generaal van de aartsbisschop van de Utrecht. In 1592 ging de kerk onder de reformatorische predikant Dirk Rogge over tot de Reformatie. De Oude kerk met zijn laatgotische koor is het oudste gebouw van Veenendaal. In 1753, 1835 en 1906 volgden uitbreidingen.

De rooms-katholieken kwamen tot de gelijkberechtiging en het herstel van de kerkelijke hiërarchie in de eerste helft van de 19e eeuw bijeen in zogenaamde schuil- of schuurkerken. In 1859 kon de eerste officiële parochiekerk worden ingewijd. Deze werd in 1934 vervangen door een nieuwe kerk aan de Nieuweweg-Noord, de Sint-Willibrorduskerk. Bij deze bakstenen pseudobasiliek, ontworpen door architect N. Andriessen, verzezen ook een pastorie en een school. De gebouwen vormen samen een markant rooms-katholiek ensemble binnen de gemeente. In 1953-1954 volgde een tweede rooms-katholieke kerk in Veenendaal, in de wijk Het Franse Gat, waarin in de jaren 50 volop werd gebouwd. De Salvatorkerk, een bakstenen basiliek, is een ontwerp van de bekende kerkenbouwer Jan van Dongen en een goed voorbeeld van vroeg naoorlogse kerkarchitectuur in zuiver traditionalistische stijl.

In de 19e eeuw werd binnen de Hervormde kerk in Nederland een ware richtingensrijd gevoerd, maar de tegenstellingen in de al vrij uniforme orthodoxe signatuur in Veenendaal waren niet zo groot, dat hier zeer grote verschuivingen plaats vonden. De Hervormde kerk bleef onverminderd populair en in de jaren 20 van de 20e eeuw moest worden omgezien naar een tweede kerk. Dat werd in toen nog Gelders Veenendaal de nieuwe Julianakerk, in 1927 gebouwd naar ontwerp van de gebroeders Mensink uit Apeldoorn. De zakelijk-expressieve bouwstijl met de stoere bakstenen gevels en steile zadeldaken is kenmerkend voor de kerkenbouw in het interbellum. De hoge toren is karakteristiek voor het dorpsbeeld van Veenendaal.

Toch waren er in de 19e en vroege 20e eeuw afscheidingsinitiatieven, die leiden tot de bouw van nieuwe kerken. Zo ontstond in 1887 formeel de Gereformeerde kerk en volgde in 1889 de bouw van de eerste "Doleantiekerk" van Veenendaal, de Brugkerk aan de Kerkewijk. Deze bakstenen zaalkerk is gebouwd in een mengeling van gotische en romaanse vormen en enig voorbeeld in Veenendaal van laat 19e-eeuwse kerkarchitectuur. Tegenwoordig kerkt hier de Hersteld Hervormde Kerk. De Gereformeerden bouwden in 1960 verderop aan de Kerkewijk een nieuwe kerk, een fraai voorbeeld van expressieve naoorlogse kerkarchitectuur, ontworpen door architect David Zuiderhoek.

In 1867 was het kerkgebouw gereed van de Christelijk Afscheiden gemeente te Veenendaal, de Christelijk Gereformeerde kerk. Het gebouw was verzezen aan de Zandstraat, In 1925 werd een nieuw onderkomen gebouwd aan de Beatrixstraat, een ontwerp van architect J.H. Heuvelink uit Apeldoorn. Het gebouw toont een mengvorm van de in de jaren 20 gebruikelijke traditioneel-zakelijke baksteenarchitectuur met accenten uit de historische kerkelijke bouwkunst, zoals steunberen en

spitsboogvensters. Het gebouw, beeldbepalend gesitueerd binnen de karakteristieke bebouwing van de Beatrixstraat, is tegenwoordig in gebruik bij de Gereformeerde Gemeente in Nederland. De Christelijk Gereformeerde gemeente is in 1983 verhuisd naar de nieuwe Bethelkerk aan het Spanjaardsgoed. Deze door architect H. van de Hoef uit Veenendaal ontworpen zaalkerk is typerend voor de eenvoudige functionalistische kerkarchitectuur in het laatste kwart van de vorige eeuw. Opvallende elementen zijn de hoge bovenbouw van de kerkzaal en de afzonderlijke betonnen klokkentoren.

Na de Tweede Wereldoorlog werden in Veenendaal vele nieuwe kerken gebouwd, deels vanwege de explosieve bevolkingsgroei, deels ook vanwege enkele afscheidingen. Zo ging de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) zelfstandig verder, eerst in tijdelijke onderkomens, vanaf 1968 in een eigen kerk, de Poortkerk aan het Poortjesgoed, ontworpen door architect Kolpa uit Rotterdam. De poortkerk is een eenvoudige bakstenen zaalkerk met kleine klokkentoren in functionalistische trant.

Onder meer binnen het in 1913 ontstane kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten volgden na de oorlog nieuwe afscheidingen (o.a. Gereformeerde Gemeente buiten verband, Gereformeerde Gemeenten in Nederland), die soms gebruik gingen maken van bestaande kerkgebouwen, soms overgingen tot de bouw van nieuwe kerken.

Veenendaal bezit daarmee een staalkaart van moderne kerkarchitectuur uit de periode na de Tweede Wereldoorlog, van uiterst traditionele kerkontwerpen (Sola Fide, Eikenlaan, 1951) tot zeer eenvoudige, sporthalachtige gebouwen in de nieuwe wijken. Hoogtepunt is onder meer de Nederlands Hervormde Sionskerk aan de Van Ostadelaan uit 1964, een ontwerp van A. van Essen met zijn betonnen gevelornamentiek en toren (figuur 51). Deze kerk is gebouwd in de toenmaals bijna voltooide wijk Het Franse Gat. Van jongere datum is de Westerkerk (1985, architect H. vd Hoef) aan de Goudvink, een centraalbouw met opvallende klokkentoren, die door zijn vormgeving en opbouw goed aansluit bij de structuralistische kenmerken van de omringende woonwijk.

In de cultuurhistorische waardenkaart is ook het uit 1911 daterende lokaal "Eben-Haezer" aan de Zandstraat opgenomen, vermoedelijk gebouwd als catechisatieruimte. Andere gebouwen met een religieuze bestemming zijn de moskeeën Nasser aan de Heuvel en Ihlas Camii aan Pollux.

Verder maken de verschillende begraafplaatsen van protestantse, roomskatholieke en joodse gezindte deel uit van het thema religieus erfgoed, alsmede enkele door christelijke organisaties gestichte woningen en scholen, sommige met fraaie, religieus geïnspireerde kunstwerken op de gevel (Prot. Christelijke basisschool Het Erf, 1975).

Daarnaast hebben we op de cultuurhistorische waardenkaart de verschillende kerkhoven en begraafplaatsen opgenomen. In § 4.2.5 worden deze inhoudelijk toegelicht.

Figuur 51. Bijzonder voorbeeld van moderne naoorlogse kerkarchitectuur: de Sionskerk aan de Van Ostadelaan uit 1954.

7.5 Militair erfgoed

7.5.1 Grebbelinie (1629-1815)

Een linie door de Gelderse Vallei werd al tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) voorgesteld door de Staten van Utrecht. Een verzoek van de inwoners van het Sticht aan hun collega's in Holland werd afgewezen omdat die al met de Hollandse Waterlinie bezig waren. Deze Oude Hollandse Waterlinie liep nog niet om de stad Utrecht, waardoor Utrecht als het ware buiten de 'Vesting Holland' lag en op die manier bloot werd gesteld aan de Spaanse troepen, die zich in deze periode – 1629 – op de Veluwe ophielden. Uiteindelijk legden Utrechtse boeren enkele schansen aan. De zuidelijke Vallei werd onder water gezet, en een eerste Grebbelinie was geboren. Deze linie hield echter maar kort stand. Na het vertrek van de Spanjaarden raakte de linie in vergetelheid.⁸⁰

In 1672, dat in onze nationale geschiedenis bekend kwam te staan als het Rampjaar vanwege aanvallen door verschillende buurlanden, kwam de defensie aan de oostzijde van Utrecht opnieuw in de belangstelling te staan. Het aanpakken van de Oude Hollandse Waterlinie kreeg echter de voorkeur. In 1673 verdwenen de Fransen weer.⁸¹

De militair gunstige ligging van de Grebbelinie kwam daarna weer in de belangstelling te staan. De linie kon helpen tijd te winnen voor het gereed maken van de Hollandse Waterlinie, terwijl een oostelijker gelegen linie langs de IJssel landschappelijk minder gunstig was. De mogelijkheden tot inundatie boden bovendien extra voordelen. Technisch waren er echter nog de nodige hoofdbreken: hoe kon men het waterpeil in de Rijn hoog genoeg krijgen en hoe voorkwam men dat het water direct van hoger gelegen delen wegstroomde?⁸²

In 1701 werd door vestingbouwer Menno van Coehoorn en landmeters Gerard Passevant en Bernard de Roij een plan gepresenteerd. Het idee was om het gebied te compartimenteren door middel van dwarskaden, waardoor het water op de verschillende 'terrassen' kon blijven staan. Ook de Staten van Utrecht brachten eenzelfde idee. In 1741 werd nog eens verslag uitgebracht door de zoon van De Roij, die samen met zijn vader de Vallei inspecteerde.⁸³

Oorlogsdreiging in de laatste maanden van 1744, toen Franse legers door de Zuidelijke Nederlanden trokken, zorgde voor een versnelling in de aanleg. Het Hoornwerk voor de Grebbeberg werd aangelegd, evenals in 1745-1746 de linedijk en 5 dwarskaden tussen De Groep en Amersfoort. De Grebbesluit werd aangepast voor inundaties, en ook de zeesluit bij Spakenburg werd hiervoor geschikt gemaakt. Ook werd de oudere Slaperdijk ingepast als dwarsdijk, en bij de Roode Haan verrees een redoute.⁸⁴

In de jaren 1785-1786 vond een verdere ontwikkeling van de linie plaats. Het betrof voornamelijk een versteviging van zwakke plekken. Bij de Grebbeberg kwamen drie bastions, een Rijnbatterij en een Bergbatterij. Bij de Emminkhuizer berg werd het Fort aan de Buursteeg aangelegd (figuur 52), en bij de Schalm kwam een redoute ter bescherming van een sluis. Bij de sluis in de Lunterse Beek werden een redoute en een lunet aangelegd, en bij Spakenburg verrees ook enkele versterkingen. Dit alles

---

⁸⁰ Rietberg, 2004, 9-11

⁸¹ Rietberg, 2004, 11-13

⁸² Rietberg, 2004, 13-14

⁸³ Rietberg, 2004, 14-15

⁸⁴ Rietberg, 2004, 15

gebeurde in een periode van grote verdeeldheid ten aanzien van de buitenlandse militaire ontwikkelingen.⁸⁵

Figuur 52. Duitse Kochbunkers in het Fort aan de Buursteeg, afkomstig uit Renswoude (foto: Wikimedia Commons, gebruiker HenkvD).

In aanloop naar de Franse inval werden in 1792 wijzigingen aangebracht op de plekken waar dwarskaden op de linedijk aansloten. Een eerste inundatiepoging in 1793 mislukte, maar in 1794 kwam het wel van de grond. Ook geschut werd geplaatst. Een tekort aan manschappen was een groter probleem. Uiteindelijk viel de Grebbelinie zonder een schot door het intreden van de vorst.⁸⁶

De Fransen hadden belangstelling voor de Grebbelinie vanwege de gevaren van een Pruisische inval. Op de keerkaden werden vooruitgeschoven voorposten aangebracht, en de Groeperkade werd verlengd tot Daatselaar. Daar werd bovendien een nieuw fort aangelegd. Bij de Juffersluis werd de Linie van Juffrouwwijk aangelegd, en bij Amersfoort ontstonden het Werk aan de Glashut en het Werk bij Krachtwijk. In de Neder-Betuwe werd de linie in zuidelijke richting doorgetrokken. Inzet van de linie in 1806 bleek onmogelijk door een laag waterpeil. Nadat de Fransen vertrokken waren bleef de linie lange tijd ongebruikt.⁸⁷

7.5.2 Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Grebbelinie (1936-1940)

Meer dan een eeuw was de belangstelling voor de Grebbelinie wisselend. Zo werden in de vroege 19e eeuw bijvoorbeeld de sluizen nog vernieuwd. Ook werd de Grebbelinie in 1874 in het nationale vestingstelsel opgenomen. Het zou een voorpost voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden. Bij ruimtelijke ontwikkelingen bleef er voldoende aandacht voor deze rol van de linie. De spoorlijn Amersfoort-Kesteren werd westelijk van de linie aangelegd. Naarmate de tijd vorderde, nam de interesse in de Grebbelinie echter af. Vóór 1914 werd de linie gedeclasseerd en in 1926 werd een groot deel van de werken als vestingwerk opgeheven.⁸⁸

Vanaf 1936 werden binnen de neutraliteitspolitiek van Nederland nieuwe werken aangelegd die de Grebbelinie toch weer nieuw leven inbliezen. Het ging voornamelijk om kazematten en wachthokjes. De

---

⁸⁵ Rietberg, 2004, 15-16

⁸⁶ Rietberg, 2004, 18-20

⁸⁷ Rietberg, 2004, 20-21

⁸⁸ Rietberg, 2004, 21-22

Grebbelinie vormde daarbij, achter de IJssel- en Maaslinie, een tweede lijn, samen met de Betuwstelling, de Maas-Waalstelling en de Peel-Raamstelling. In de Grebbelinie verzezen 271 kazematten (figuur 53). Vanaf augustus 1939 werd ook een houten en aarden versterkingen gewerkt. In februari werd onder de nieuwe leiding van generaal G.H. Winkelman het belang van de Valleistelling zelfs nog opgeschroefd. Zwakke plekken in de linie kregen eenvoudige voorposten met loopgraven en schuilnissen. Prikkelraadversperringen, mijnevelden en een waterhindernis werden aangelegd tussen de frontlijn achter het Valleikanaal en de voorposten. Die waterhindernis betrof of de inundatiegebieden of een antitankgracht waar inundatie niet mogelijk was. Wegen werden afgesloten door middel van aspergeversperringen. Op strategische plekken in Veenendaal, onder meer langs het Valleikanaal, werden huizen gesloopt. Verdere verbeteringen konden vóór mei 1940 niet worden gerealiseerd.⁸⁹

Tijdens de eerste dag van de Duitse inval, 10 mei 1940, werd de Grebbelinie in gereedheid gebracht. Burgers werden geëvacueerd, het schootsveld werd vrijgemaakt door het afbranden van huizen en versperringen werden opgeworpen. De voorposten gingen echter al op 11 mei verloren. Op andere plekken, zoals bij de Grebbeberg, werd beter stand gehouden. Ook bij De Klomp werd een aanval gestuit. Huzaren deden tegenaanvallen, onder meer bij Nijkerk. Na een mislukte tegenaanval bij Achterberg trok het Nederlandse leger zich terug achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie.⁹⁰

Figuur 53. Een Nederlandse kazemat.

⁸⁹ Rietberg, 2004, 25-27

⁹⁰ Rietberg, 2004, 27-28

Pantherstellung (1944-1945)

Na de val van de Grebbelinie werd bruikbaar materiaal door de Duitsers uit de werken gesloopt. Daarna verdween de aandacht ervoor. In 1944 ontstond nieuwe interesse, nu omdat men de linie ter verdediging wilde gebruiken. De organisatie Todt was verantwoordelijk voor de aanleg van de Pantherstellung, die van Nijkerk via Asschat en De Klomp naar Wageningen moest lopen. De linie kwam voor een belangrijk deel overeen met de Grebbelinie. Krijgsgevangenen en burgers moesten de linie aanleggen. Loopgraven, bunkers en inundatiegebied maakten deel uit van de Pantherstellung. In het Fort aan de Buursteeg zijn enkele Kochbunkers, afkomstig uit Renswoude, geplaatst. Meer dan schermutselingen vonden bij dit fort niet plaats. De Grebbelinie werd in 1951 officieel opgeheven.⁹¹

---

⁹¹ Rietberg, 2004, 28-29

Literatuur

In onderstaande lijst is alleen de literatuur opgenomen waarnaar in het rapport wordt verwezen. Voor de inventarisatie is meer literatuur gebruikt; zie daarvoor de GIS-databases.

- Bisschop, R., 2000. Kerken in Veenendaal. In: A.C. van Grootheest en R. Bisschop, Geschiedenis van Veenendaal. Veenendaal, 265-281.
- Blom, A, B. Jansen & M. van de Heide, 2010. De typologie van de vroeg naoorlogse wijken. Zeist.
- Bont, Chr. de, 2014. Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen. Verloren, Hilversum.
- Bureau Helsdingen, 2014. Bouwhistorische waardenkaart gemeente Veenendaal. Veenendaal.
- Geest, J. van, 1996. S.J. van Embden. Rotterdam.
- Groot, T. de, A. Koekelkoren, M. Lobbes & B. Smit, 2011. Effecten van vrijstellingen voor archeologisch erfgoed. In: Lauwerier e.a.: Onderzoek naar de effectiviteit van de onderzoeksketen, sluipende degradatie en de effecten van vrijstellingen. RAM 196.
- Hof, H. van 't, M. Kooiman & T. Stol, 1992. Veenendaal. Geschiedenis en architectuur (Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht). Zeist.
- Kalmijn, J., 2007. Focus op het Franse Gat. Architectuurhistorische en stedenbouwkundige verkenning. Uitgave van Welstand en Monumenten Midden Nederland. Z.p.
- Keunen, L. & J. Neefjes, 2016. Een moerassige vallei tussen stuwwallen. De geschiedenis van het Utrechts-Gelderse grensgebied vanuit landschappelijk perspectief. In: Verhoeven, D., M. Gubbels, M. Wingens & S. van den Bergh (red.), 2016. Gelderland Grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden, p. 70-79. Vantilt, Nijmegen.
- Kleijer, H. & H.J.M. Zegers, 1973. Uitbreiding Veenendaal: bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid. Stiboka-rapport 1071. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Kleijer, H., 1978. Sportveldencomplex "De Groene Velden" (gem. Veenendaal): bodemgesteldheid en advies voor de aanleg. Stiboka-rapport 1394. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Kleijer, H., 1978. Uitbreiding sportveldencomplex "De Groene Velden" (gem. Veenendaal): bodemgesteldheid en advies voor de aanleg van grassportvelden. Stiboka-rapport 1426. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Minderhoud, D., 2002. Wandelen langs monumenten in Veenendaal. Veenendaal.
- Müller, G.M., 2008. Wederopbouwhuizen en -boerderijen in Veenendaal. Geschiedenis & Inventarisatie. Veenendaal.
- Rietberg, B., 2004. De Grebbelinie: een cultuurhistorische gids. Utrecht.
- Scholte Lubberink, H.B.G., L.J. Keunen & N.W. Willemse, 2015. Op het kruispunt van de vier windstreken. Synthese Oogst voor Maltaonderzoek de Gelderse Vallei (Utrechts-Gelders zandgebied). Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR) 48. Amersfoort.
- Stilma, L., 1960. Kent U Utrecht ook zo? Nederlands Instituut voor Bedrijfsopvoeding, Zeist.
- Stol, T., 1992. De veenkolonie Veenendaal: turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse vallei 1546-1653. Stichtse historische reeks 17. Zutphen.
- Stenvert, R. e.a., 1996. Monumenten in Nederland, Utrecht. Zeist.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. De gemeente Veenendaal vormt het onderzoeksgebied van deze studie.	11
Figuur 2. De begrenzing van het AMK-terrein van de historische kern van Veenendaal en de begrenzing van de historische kern op basis van bebouwing in 1832.	15
Figuur 3. Op de bodemkaart is duidelijk te herkennen dat het vooral percelen met een venige ondergrond (paars) zijn die zijn opgehoogd (geel).	18
Figuur 4. Voor enkele deelgebieden in de gemeente Veenendaal waren detailbodemkarteringen beschikbaar.	19
Figuur 5. Hoogtebeeld van de Grote en Kleine Venlo en omgeving. Hoe bruiner, hoe hoger (bron: AHN2).	38
Figuur 6. Plantekening van de geprojecteerde straatweg van het Ingense Veer aan de Rijn over Veenendaal tot bij de Klomp aan de straatweg van Arnhem naar Amsterdam (bron: Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten 336, d.d. 16 januari 1840).	40
Figuur 7. De Slaperdijk op een topografische kaart van omstreeks 1900, westelijk van het als grasland weergegeven Fort aan de Buursteeg.	42
Figuur 8. Situatie- en dwarsprofieltekeningen met hoogtecijfers van het Omleidingskanaal voor de Bisschop Davidsgrift aan de zuidzijde van Veenendaal (Gelders Archief, archief Dijkstoel der Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooijlanden, inventarisnummer 222, d.d. 7 december 1866).	43
Figuur 9. Het omleidingskanaal in 2017 (foto: CeesJan Frank).	43
Figuur 10. De rooms-katholieke begraafplaats aan de Nieuweweg-Noord (foto: CeesJan Frank).	45
Figuur 11. De algemene begraafplaats Munnikenhof op het Vendel (foto: CeesJan Frank).	46
Figuur 12. De gemeentegrenzen door de huidige gemeente Veenendaal tot 1 januari 1960.	47
Figuur 13. Verdichting van het lint langs de Kerkewijk, begin 20e eeuw (foto: CeesJan Frank).	52
Figuur 14. Woningbouw uit de jaren 30 ten westen van de Kerkewijk: De Savornin Lohmanstraat (foto: CeesJan Frank).	53
Figuur 15. Portiekflats en laagbouw in het noordelijke deel van het Franse Gat (foto: CeesJan Frank).	54
Figuur 16. Hoogbouw Zuiderkruis: massale woongebouwen in parkaanleg (foto: CeesJan Frank).	56
Figuur 17. Ensembles galerijflats Jan Roeckplantsoen (links) en Zuiderkruis (rechts). Er was veel aandacht voor de omgeving van de hoogbouw. Deze werd ingericht met veel groen en waterpartijen (foto: CeesJan Frank).	57
Figuur 18. Herontwikkeling van een oud fabrieksterrein: nieuwbouw ter plaatse van de Scheepjeswolfabriek (foto: CeesJan Frank).	59
Figuur 19. Hallenhuisboerderijen aan de Grebbeweg (foto: CeesJan Frank).	60
Figuur 20. Windvaan op een hooiberg van de firma Haring op Gelders Benedeneind 14-14a (foto: CeesJan Frank).	61
Figuur 21. Gaaf historisch boerenerf Zandheuvelweg 1 (foto: CeesJan Frank).	62
Figuur 22. Villabebouwing uit het interbellum aan de Kerkewijk (foto: CeesJan Frank).	63
Figuur 23. Kleine villa uit de vroeg-naoorlogse periode aan Bergweg (foto: CeesJan Frank).	64
Figuur 24. Historische arbeiderswoningen aan de Parallelweg (foto: CeesJan Frank).	65
Figuur 25. Kleinschalige woonhuisbebouwing uit de jaren 50: duplexwoningen aan de Eenvoudlaan (foto: CeesJan Frank).	66
Figuur 26. Links een winkelwoonhuis uit het begin van de 20e eeuw aan de Markt (foto: CeesJan Frank).	67

Figuur 27. Dichte lintbebouwing aan de Hoofdstraat, oude hoofdstructuur in de veenontginning (foto: Cees Jan Frank).	69
Figuur 28. Straatbeeld Beatrixstraat (foto: CeesJan Frank).	69
Figuur 29. Arbeiderswoningen in de Davidsstraat (foto: CeesJan Frank).	71
Figuur 30. Geschakelde woningen in de Savornin Lohmanstraat (foto: CeesJan Frank).	72
Figuur 31. Ensembles Rembrandtpark (links) en Schildersbuurt (rechts), beide bestaand uit eenvoudige stempelstructuren (kaartbeeld stedenbouw Cultuurhistorische Waardenkaart).	74
Figuur 32. Galerijflats aan het water, De Grote Pekken (foto: CeesJan Frank).	77
Figuur 33. Wonen aan een gracht in Vrekenhorst (foto: CeesJan Frank).	78
Figuur 34. Hoog- en laagbouw in een groene context in het Rembrandtpark (foto: CeesJan Frank).	81
Figuur 35. Markant groen in het Schrijverspark (foto: CeesJan Frank).	82
Figuur 36. Hoog gewaardeerde villa uit de jaren 30 aan de Kerkewijk (foto: CeesJan Frank).	84
Figuur 37. De Hoofdstraat in Veenendaal (foto: CeesJan Frank).	87
Figuur 38. De integrale ensembles van Veenendaal in kaart (zie ook kaartbijlage 6).	89
Figuur 39. Reconstructie van het natuurlijke landschap voorafgaand aan de verving (uit: Scholte Lubberink e.a., 2015).	93
Figuur 40. Midden in beeld loopt de Pickersgraaf van zuidwest naar noordoost, en sluit bij het woord Greb op de Griff aan. Het kaartbeeld dateert van omstreeks 1900.	94
Figuur 41. Kaart van Justus van Broeckhuijsen van Veenendaal, late 17e of vroege 18e eeuw. Het fraaie aan deze kaart is dat de structuur van wijken haaks op de griffen, inclusief de tandwijken, hier heel goed op te zien is (bron: digitale collectie Gemeentearchief Veenendaal).	99
Figuur 42. De Markt in Veenendaal (foto: CeesJan Frank).	100
Figuur 43. Het Gelders Benedeneind (foto: CeesJan Frank).	102
Figuur 44. In deze uitsnede van het kadastraal minuutplan uit 1832 van de 'Middelbuurt' herkennen we onder de M een rij kleine woninkjes aan een pad haaks op de openbare weg.	103
Figuur 45. De veenkolonie Veenendaal in de Gelderse Vallei, een kleine eeuw na de start van de grootschalige turfwinning. Het noorden is rechts. We herkennen de Zwaluwstaart, de Kerkewijk (van midden naar boven) met de kerk en de molen, alsmede naar rechts de Gilbert van Schonenbecksgrijft (Gelders Archief, archief Huis Keppel, inventarisnummer 1536, d.d. 1628 – 1651).	105
Figuur 46. De Oude Kerk in het centrum van Veenendaal is het enige bewaard gebleven gebouw uit de stichtingsperiode van het veenontginningsdorp.	106
Figuur 47. Aanzicht van Veenendaal, 1750, door Jan de Beijer.	107
Figuur 48. Herinnering aan de Oude of Stichtse Molen.	108
Figuur 49. Onderdeel van het complex van Solvay en Duphar aan de Nieuweweg. Karakteristieke bedrijfsarchitectuur uit de jaren 50.	109
Figuur 50. De Vendelhof bestaat uit verschillende geschakelde zeshoekige kantoorunits en is typerend voor de periode rond 1975-1980.	110
Figuur 51. Bijzonder voorbeeld van moderne naoorlogse kerkarchitectuur: de Sionskerk aan de Van Ostadelaan uit 1954.	115
Figuur 52. Duitse Kochbunkers in het Fort aan de Buursteeg, afkomstig uit Renswoude (foto: Wikimedia Commons, gebruiker HenkvD).	117
Figuur 53. Een Nederlandse kazemat.	118

Tabellen:

Tabel 1. Fabrieksterreinen of delen van fabrieksterreinen in de gemeente Veenendaal.	112
--	-----

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Appendices:

Kaartbijlage 1. Archeologische bronnenkaart.

Kaartbijlage 2. Archeologische waarden- en verwachtingskaart.

Kaartbijlage 3. ⁹²

Kaartbijlage 4a. Cultuurhistorische kenmerkenkaart: landschap.

Kaartbijlage 4b. Cultuurhistorische kenmerkenkaart: bouwkunst en stedenbouw.

Kaartbijlage 5a. Cultuurhistorische waarderingskaart: landschap.

Kaartbijlage 5b. Cultuurhistorische waarderingskaart: bouwkunst en stedenbouw.

Kaartbijlage 6. Integrale ensemblekaart.

Kaartbijlage 7a. Themakaart 1: Vervening.

Kaartbijlage 7b. Themakaart 2: Industrie.

Kaartbijlage 7c. Themakaart 3: Religie.

Kaartbijlage 7d. Themakaart 4: Militair erfgoed.

Appendix 1. Archeologische vindplaatsencatalogus.

Appendix 2. Database van gebouwd erfgoed.

Appendix 3. Database van stedenbouwkundig erfgoed.

Appendix 4. Database van panden met een bouwhistorische verwachting.

Appendix 5. Database van landschappelijke objecten in de themakaart 'industrie'.

Appendix 6. Database van landschappelijke objecten in de themakaart 'religie'.

Appendix 7. Database van landschappelijke objecten in de themakaart 'militair erfgoed'.

---

⁹² De latere beleidskaart krijgt dit nummer, zodat deze kan worden ingevoegd in de kaartenreeks.

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
Midden		250.000	
Oud			